

ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು ೫೭೦ ೦೦೬

KARNATAKA STATE OPEN UNIVERSITY
Manasagangotri, Mysore - 570 006

M.A. (FINAL)

SANSKRIT
- ENGLISH MEDIUM

GRAMMAR

SAMĀSA PRAKARANAM - 3

150

COURSE - 8

BLOCK - 17

ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಇರುವ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪ್ರಜಾತಂತ್ರೀಕರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ 1986

The Open University system has been initiated in order to augment opportunities for higher education and as instrument of democratizing education.

National Education Policy 1986

ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವು ದೂರಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಮಾಧ್ಯಮಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತದೆ.
.....ವಿದ್ಯಾಕಾಂಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಜ್ಞಾನ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ ಕಲಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಬದಲು, ಜ್ಞಾನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ವಿದ್ಯೆ ಕಲಿಯುವವರ ಬಳಿ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ವಾಹಕವಾಗಿದೆ.

ಡಾ. ಕುಳಂದೈಸ್ವಾಮಿ

*"The Open University system makes use of Multimedia in distance education system.
..... it is vehicle which transports knowledge to the place of learners rather than transport to the place of learning.*

Dr. Kulanalai Swamy

ವಿಶ್ವಮಾನವ ಸಂದೇಶ

ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮಗುವು ಹುಟ್ಟುತ್ತಲೇ - ವಿಶ್ವಮಾನವ. ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ನಾವು ಅದನ್ನು 'ಆಲ್ಪ ಮಾನವ'ನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಮತ್ತೆ ಅದನ್ನು 'ವಿಶ್ವಮಾನವ'ನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದೇ ವಿದ್ಯೆಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಬೇಕು.

ಮನುಷ್ಯ ಮತ, ವಿಶ್ವ ಪಥ, ಸರ್ವೋದಯ, ಸಮನ್ವಯ, ಪೂರ್ಣದೃಷ್ಟಿ ಈ ಪಂಚಮಂತ್ರ ಇನ್ನು ಮುಂದಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಾಗಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ, ನಮಗೆ ಇನ್ನು ಬೇಕಾದುದು ಆ ಮತ ಈ ಮತ ಅಲ್ಲ; ಮನುಷ್ಯ ಮತ. ಆ ಪಥ ಈ ಪಥ ಅಲ್ಲ; ವಿಶ್ವ ಪಥ. ಆ ಒಬ್ಬರ ಉದಯ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ; ಸರ್ವರ ಸರ್ವಸ್ವರದ ಉದಯ. ಪರಸ್ಪರ ವಿಮುಖವಾಗಿ ಸಿಡಿದು ಹೋಗುವುದಲ್ಲ; ಸಮನ್ವಯಗೊಳ್ಳುವುದು. ಸಂಕುಚಿತ ಮತದ ಆಂಶಿಕ ದೃಷ್ಟಿ ಅಲ್ಲ; ಭೌತಿಕ ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ಎಂಬ ಭಿನ್ನದೃಷ್ಟಿ ಅಲ್ಲ; ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಭಗವದ್ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಾಣುವ ಪೂರ್ಣದೃಷ್ಟಿ.

ಕುವೆಂಪು

Gospel of Universal Man

Every Child, at birth, is the universal man. But, as it grows, we turn it into "a petty man". It should be the function of education to turn it again into the enlightened "universal man".

The Religion of Humanity, the Universal Path, the Welfare of All, Reconciliation, the Integral Vision- these *five mantras* should become View of the Future. In other words, what we want henceforth is not this religion or that religion, but the Religion of Humanity ; not this path or that path, but the Universal Path ; not the well-being of this individual or that individual, but the Welfare of All ; not turning away and breaking off from one another, but reconciling and uniting in concord and harmony ; and, above all, not the partial view of a narrow creed, not the dual outlook of the material and the spiritual, but the Integral Vision of seeing all things with the eye of the Divine.

Kuvempu

MA (FINAL) – SANSKRIT

KSOU
MGM-06

ब्लाक सं

17

" SAMĀSAPRAKARAṆAM "

Unit No. 1 to 4

अनुक्रमणिका : -

Page No.

Unit 1	एकशेषप्रकरण सर्वसमासशेष and सर्वसमासान्तप्रकरण	1 - 26
Unit 2	सर्वसमासान्तप्रकरण and अलुक्समासप्रकरण	27 - 48
Unit 3	अलुक्समासप्रकरण (Contd.)	49 - 70
Unit 4	समासाश्रयविधिप्रकरणम्	71 - 90

COURSE DESIGN AND EDITORIAL COMMITTEE

Prof. B.A. Vivek Rai

Vice-Chancellor & Chairman
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Prof. K.T. Shivanna

Dean (Academic) - Convener
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Dr. N. Radhakrishna Bhat

Chairman
Department of Studies
and Research in Sanskrit
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Editor & Subject Co-ordinator

Dr. M. Sivakumaraswamy

Professor of Sanskrit (Retd.)
Bangalore University,
Bangalore - 560 056

Course Writer

Developed by Academic Section, KSOU, Mysore.

Karnataka State Open University, 2004.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeography or any other means, without permission in writing from the Karnataka State Open University.

Further information on the Karnataka State Open University Programmes may obtained from the University's Office at Manasagangotri, Mysore - 6.

Printed and Published on behalf of Karnataka State Open University, Mysore- 6 by
Registrar (Administration).

प्रस्तावना

प्रियाः संस्कृतविद्यार्थिनः

अस्मदीयकर्णाटकराज्यमुक्तविश्वविद्यानिलयस्य स्नातकोत्तरशिक्षणविभागे अन्तिमवर्षस्य संस्कृतकक्षायां प्रवेष्टव्यः भवद्भ्यः सर्वेभ्यः हार्दं सुस्वागतं व्याहरामि।

जगतीतलस्य प्राचीनतमभाषासु अग्रिमपङ्क्तौ विराजमाना संस्कृतभाषा अद्वितीयत्वेन वर्तते। वैदिकसंस्कृतं लौकिकसंस्कृतमिति संस्कृतं द्विधा विभक्तमस्ति। क्रिस्तपूर्वकाले वेदेषु दृश्यमानेयं भाषा क्रिस्तपूर्वपञ्चमशतके काव्यस्वरूपमलभत इति विदग्धाः विद्वांसः वदन्ति। उत्तरोत्तरकाले संस्कृतभाषासौ उन्नतशिक्षण-शासन-लेखन-काव्यादिषु सततं समुपयुज्यमाना सती सर्वत्र व्याप्तासीत्। विश्वस्य प्राचीनतमभाषासु संस्कृतभाषैव प्रप्रथमा इति भाषाविदः विमर्शकाश्च कथयन्ति। प्रायः लोके पञ्चसहस्र-वर्षाधिकम् इतिहासं लब्धवती संस्कृतादन्या भाषा एकापि नास्ति।

चत्वारो वेदाः विविधानि शास्त्राणि रामायण-महाभारतनामकादीतिहासाः अष्टादशपुराणानि-उपपुराणानि षड्दर्शनानि अनेकानि काव्यानि शास्त्र-व्याख्यानानि प्रशस्तयः शासनानि चाट्टपद्यानि सुभाषितानीत्येवं रीत्या विविधप्रकारेषु निबद्धाः कृतयः संस्कृतवाङ्मये भूरि विलसन्ति। एतेषां परिचयः पाठ्यक्रमानुरोधेन यथावकाशं कारयिष्यते। संस्कृते विशेषाध्ययनार्थं गहनतमसंशोधनार्थं च युष्माकं सज्जीकरणमेव स्नातकोत्तरशिक्षणस्य मुख्यः उद्देशः।

आसु अन्तिमवर्षस्य कक्ष्यासु यूयं वेदसूक्तानि उपनिषदं-भगवद्गीतां
वैदिकसाहित्यचरित्रं कौटलीयम्-अर्थशास्त्रम् याज्ञवल्क्यस्मृतिं वाल्मीकिरामायणे
सुन्दरकाण्डस्य कांश्चन सर्गान् प्रबन्धलेखनानि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां
समासप्रकरणं भाषाशास्त्रम् आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकं मम्मटस्य काव्यप्रकाशं
प्राचीनार्वाचीनालङ्कारिकाणां परिचयं भारतीय-पाश्चात्यसाहित्यविमर्शयोः
तुलनात्मकमध्ययनं च करिष्यथ ।

युष्माकं स्वाध्यायसुलभाय स्वयंबोधनपद्धत्या (SIM) उपर्युक्तविषयेषु
पाठाः विशिष्टरूपेण विद्वद्भिः आरचितास्सन्ति । अनेके विद्वांसः एतान् पाठान्
महता परिश्रमेण सज्जीकृतवन्तः तेषां साहाय्यं सकर्तृज्ञं संस्मरामि ।

यूयं सर्वे एतान् सम्यग्धीत्य एतेषु विषयेषु विशिष्टं ज्ञानं सम्पादयत
इत्याशासे । “श्रद्धयाग्निः ज्ञानं समिध्यते” इति वेदवाक्यनुसारात् युष्माभिः
श्रद्धाकृतमध्ययनं फलप्रदं यशःप्रदं च भूयादिति मदीयः आशयः । शुभं भवतु ।

जीयात् गीर्वाणभारती

डा.एन्. राधाकृष्ण भट्ट

संस्कृतविभागाध्यक्षः

कर्णाटकराज्य-मुक्तविश्वविद्यानिलयः

मानसगङ्गोत्री, मैसूरु

Block 17

unit - 1

Vyākaraṇa

एकशेषप्रकरण सर्वसमासशेष and सर्वसमासान्तप्रकरण

- 17.1.1. 'सरूपाणाम्' इति पूर्वं व्याख्यातं सूत्रम्, वार्तिकं च ।
- 17.1.2. 931. वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १.२.६५ ॥
- 17.1.3. 932. स्त्री पुंवच्च ॥ १.२.६६ ॥
- 17.1.4. 933. पुमान् स्त्रिया ॥ १.२.६७ ॥
- 17.1.5. 934. भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १.२.६८ ॥
- 17.1.6. 935. नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १.२.६९ ॥
- 17.1.7. 936. पिता मात्रा ॥ १.२.७० ॥
- 17.1.8. 937. श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ १.२.७१ ॥
- 17.1.9. 938. त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १.२.७२ ॥ त्रीणि वार्तिकानि च ।
- 17.1.10. 939. ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ १.२.७३ ॥ वार्तिकं च ।
- 17.1.11. सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।
- 17.1.11. 1. पञ्चवृत्तयः । वृत्तिलक्षणम् ।
- 17.1.11. 2. विग्रहः, स च द्विधा
- 17.1.11. 3. समासः कतिविधः?
- 17.1.11. 4. समासानां पूर्वादिपदार्थप्राधान्यविचारः ।
- 17.1.11. 5. द्विगुर्कर्मधारयौ समासानामनेकपदत्वं चोद्दिश्य विचारः ।
- 17.1.11. 6. समासाः केषां मध्ये?

17.1.12. सर्वसमासान्ताः । 940. ऋक्पूरब्धुपथामानक्षे ॥ ५.४.७४ ॥

17.1.13. 941. द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६.३.६७ ॥ वार्तिकम् ॥

17.1.14. 942. ऊदनोर्देशे ॥ ६.३.६८ ॥

17.1.15. 943. अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः ॥ ५.४.७५ ॥ वार्तिके ॥

17.1.16. 944. अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ५.४.७६ ॥

17.1.17. Questions

17.1.1. सरूपाणामिति पूर्व व्याख्यातं सूत्रम् ।

वार्तिकं च ।

वृत्तिः - अथैकशेषः । 'सरूपाणाम् -' (सू. १८८) । रामौ रामाः ।

We now proceed with एकशेष । The एकशेष is exception (अपवाद) to द्वन्द्वसमास । After dealing with द्वन्द्वसमास, the next प्रकरण called एकशेष which is exception to द्वन्द्व is started. Intending to explain the rules of एकशेष, Bhaṭṭoji Dīkṣita refers to a sūtra which is already explained in the Śabdaprakaraṇa and which deals with एकशेष ।

The sūtra under consideration is सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (No.188). It means that among the similar forms one alone remains in the same case. Examples : रामौ रामाः । रामश्च रामश्च in the द्विवचन of प्रथमाविभक्ति remain as रामौ as per this rule. This is a case of एकशेष । रामश्च रामश्च रामश्च in the बहुवचन of the same विभक्ति remain as रामाः as per this rule. This is also a case of एकशेष ।

वार्तिकम् ।

विरूपाणामपि समानार्थानाम् । (वा. ७४७) :

Even if the words are dissimilar one alone remains if the meaning is the same. The sutra "सरूपाणां, etc.", prescribes एकशेष for the similar words even when the meanings are not the same. This वार्तिक prescribes एकशेष in the case of even dissimilar words when the meanings are the same. Example : वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च

- here there is एकशेष as either वक्रदण्डौ or कुटिलदण्डौ । If the सरूपाणाम् is taken as समानं रूप्यन्ते बोध्यन्ते इति सरूपाः तेषाम्, then the idea of एकार्थकत्व can be obtained from the sūtra itself. Hence this वार्तिक is not necessary. (तत्त्वबोधिनी on this वार्तिक).

17.1.2. 931 वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।। १.२.६५ ।।

वृत्तिः - यूना सहोक्तौ गोत्र शिष्यते, गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्योः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् ।

Here by वृद्धशब्द, what is intended is the गोत्र as told in the सूत्र "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" (No.2089) and by युवन्, what is intended is the युवप्रत्ययान्त word as per the सूत्र "जीवति तु वंश्ये युवा" (No.1090). The sūtra means : The word denoting गोत्र remains when it is compounded with the word ending in युवप्रत्यय, provided the difference between the former and latter is entirely due to the गोत्रप्रत्यय and युवप्रत्यय respectively.

Example : गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । Here the word गार्ग्य is वृद्ध as it ends in गोत्रप्रत्यय as per the sutra गर्गादिभ्यो यञ् (No.1107) - गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमान् - गर्ग + यञ् ; गर्ग + य = गार्ग्यः । गार्ग्यायण is युवन् as it ends in युवप्रत्यय "फक्" as per यञिजोश्च (No.1103). Here the word गार्ग्य ending in गोत्रप्रत्यय (वृद्ध) remains when it is compounded with गार्ग्यायण ending in युवप्रत्यय, as the difference between them is only due to the प्रत्ययस. The form is गार्ग्यौ ।

Why say वृद्धः? See गर्गगार्ग्ययणौ । Here गर्ग is not वृद्ध as it does not have the गोत्रप्रत्यय added to it. Hence, there is no एकशेष, although the latter is युवप्रत्ययान्त ।

Why say यूना? See गर्गगार्ग्यौ । Here गर्ग and गार्ग्य are mentioned together. Although the difference is due to गोत्रप्रत्यय in गार्ग्य and the absence of it in गर्ग, the गोत्रप्रत्ययान्त does not remain because it is not compounded with a युवप्रत्ययान्त word.

Why say तल्लक्षणः (difference is due to प्रत्ययस)? See भागवित्तिभागवित्तिकौ । भागवित्ति is गोत्रप्रत्ययान्त as per अत इञ् (No.1095) - भगवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिः - भगवित् + इञ् = भागवित्तिः । भागवित्तिक is युवप्रत्ययान्त as per वृद्धाङ्क् सौवीरेषु - (No.1172) - भागवित्तेः सौवीरस्यापत्यं युवा कुत्सितो भागवित्तिकः - भागवित्ति + ठक् (ठस्येकः - No.1170) = भागवित्तिकः । Here the case is of the compounding of वृद्ध with युवन् । Yet the difference between them is not only due to the गोत्र and युवन्, but also due to the derogatory idea associated with ठक् । Hence there is no एकशेष of the word ending in गोत्रप्रत्यय ।

Why say कृत्स्नम्? गार्ग्यवात्स्यायनौ । Here गार्ग्य is ending in गोत्रप्रत्यय and वात्स्यायन is ending in युवप्रत्यय । Still there is no एकशेष of the word ending in गोत्रप्रत्यय because the bases of the two words altogether different as गर्ग and वत्स ।

This rule comes to cover the cases where the words have difference in स्वरूप, not only in gender. स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् । (Bālamānoramā).

17.1.6. 935. नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १.२.६६ ॥

वृत्तिः - अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते, तच्च एकवत्स्यात् तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । (obviously तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः is taken from No.931 by Anuvṛti)

The neuter-ending word alone remains when compounded with words not ending in neuter, provided the sole difference between them is due to gender and the neuter word is optionally in the singular.

Example :- शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम् - तदिदं शुक्लम् or तानीमानि शुक्लानि । The neuter word शुक्ल remains when compounded with शुक्लः and शुक्ला which are not in neuter and it is एकवत् as शुक्लम् or in plural as in शुक्लानि ।

17.1.7. 936. पिता मात्रा ॥ १.२.७० ॥

वृत्तिः - मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । [अन्यतरस्याम् comes from No.935]

पितृ alone remains optionally when compounded with मातृ ।

Example :- माता च पिता च - पितरौ by एकशेष or मातापितरौ without

एकशेष । The latter form is as per चार्थे द्वन्द्वः (No.901) with आनङ् as per आनङ्कृतो द्वन्द्वे (No.920). पुमान् स्त्रिया (No.933) does not apply here because सरूपाणाम् comes to it by अनुवृत्ति । Hence this sūtra is necessary. Another purpose of the sūtra is to allow optionality.

It may also noted that मातृशब्द has पूर्वनिपात due to अभ्यर्हितत्व, as the Smṛti says "पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते ।".

17.1.8. 937. श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ १.२.७१ ॥

वृत्तिः - श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ।

श्वशुर alone optionally remains when it is compounded with श्वश्र्वा, provided the difference between them is solely due to gender.

Example :- श्वश्र्वाश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ or श्वश्र्वाश्च श्वशुरौ । The latter form is as per चार्थे द्वन्द्वः (No.901). श्वश्र्वा getting पूर्वनिपात due to अभ्यर्हितत्व as in the case of मातृ - "श्वश्र्वापूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता" (Smṛiti). The अनुवृत्ति of तल्लक्षण is for clarity.

17.1.9. 938. त्यादादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १.२.७२ ॥

त्रीणि वार्तिकानि च ।

वृत्तिः - सर्वैः सहोक्तौ त्यादादीनि नित्यं शिष्यन्ते ।

The pronouns belonging त्यादादि class remain when compounded with all other words.

Example :- स च देवदत्तश्च तौ । Here तच्छब्द which belongs त्यादादि

class remains and देवदत्त is dropped. The compound cannot be तद्देवदत्तौ । The word सर्वैः in the sūtra is meant to avoid the condition of compounding the त्यदादि words with त्यदादि words only. It refers to the words other than the त्यदादि words.

वार्तिकानि

(1) त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते । (वा.८०१)

When the words of the त्यदादि list are mutually compounded, that which is subsequent in the list (त्यदादिगणे यत् परं पठितम्) remains. This is told in the Māhabhāṣya.

Examples :- स च यश्च यौ, सा च या च ये । Here यत्शब्द which is subsequent to तच्छब्द in the त्यदादिगण has remained in both the examples.

Further the Māhabhāṣya says that sometimes one prior in the list may also remain - "पूर्वशेषोऽपि दृश्यते ।"

Example :- स च यश्च तौ ।

(2) त्यदादितः शेषे पुन्रपुंसकतो लिङ्गवचनानि । (वा.७६६)

In the एकशेष occurring in the case of त्यदादि, the gender and number are determined by what is masculine or neuter in the group. Between masculine and neuter words, it is the neuter word that is retained.

Examples :- सा च देवदत्तश्च तौ । In the group of सा and देवदत्त,

तच्छब्द (सा) is retained and the gender is that of Devadatta, i.e., masculine.

तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । Here the gender is that of the neuter तच्छब्द which is retained. So is the case with तच्च देवदत्तश्च ते (neuter). Bhaṭṭoji Dīkṣita says in the वृत्ति - "पुन्रपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते ।" "Between the masculine and neuter words, the neuter word remains because it is mentioned later in the वार्तिक ।

(3) अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । (वा.८००)

This injunction about gender of the शेष word does not apply to the qualifying epithets of द्वन्द्व and तत्पुरुष compounds.

For example, the शेष of अयम् and इयम् as found in अयं कुक्कुटः इयं मयूरी will not be इमौ (in the masculine) necessarily, but will depend upon the form of the द्वन्द्व of कुक्कुट and मयूरी । If it is कुक्कुटमयूरौ the शेष will be इमे (in the feminine) and if it is मयूरीकुक्कुटौ the शेष will be इमौ (in the masculine). This is in accordance with the sūtra परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (No.812). Similarly with a तत्पुरुष like तच्च or सा च अर्धपिप्पल्यौ the शेष will be ते in the feminine not because of the gender of itself but because of the gender of the Tatpuruṣa compound which is governed by परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (No.812). ते should not be mistaken for the neuter from here.

17.1.10. 939. ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ।। १.२.७३ ।।
वार्तिकं च ।

वृत्तिः - एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान् स्त्रिया' (सू.६३३) इत्यस्यापवादः ।

The word in the feminine is alone retained when speaking of more than two (सङ्घ) of grown up domesticated (ग्राम्य) animals. This is an exception (अपवाद) to the sūtra पुमान् स्त्रिया (No.933). In गौश्च गौश्च, which are गोशब्दs in masculine as well as feminine, the word in the feminine remains, when their group is intended, by barring the sūtra पुमान् स्त्रिया (No.933) which prescribes the शेष of the masculine word, Thus we have गावः इमाः (but not गावः इमे).

Why say ग्राम्य? See रुरुवः इमे । Here रुरुः is a कृष्णमृग । It is not a domesticated animal (अग्राम्य). Hence this rule prescribing the शेष of स्त्रीलिङ्गान्त does not apply. This is एकशेष by पुमान् स्त्रिया (No.933) and पुल्लिङ्गान्त (इमे) remains.

Why say पशु? See ब्राह्मणा इमे । Here ब्राह्मणाः are human beings. Hence this rule does not apply, while पुमान् स्त्रिया applies.

Why say सङ्घेषु? See एतौ गावौ । Here the two cows (गावौ) are not a सङ्घ । Hence this rule does not apply, while पुमान् स्त्रिया applies.

Why say अतरुणेषु? See वत्सा इमे । Here वत्साः are not अतरुणs. Hence this rule does not apply. The शेष of पुल्लिङ्ग word is there according to पुमान् स्त्रिया ।

वार्तिकम् ।

अनेकशफेष्टिति वाच्यम् । (वा.८०५)

This शेष of the feminine word is not in the case of cloven-hoofed (अनेकशफ) animals.

Example :- अश्वाः इमे । Here अश्वs are domesticated animals, more than two. Yet the sutra is barred by this वार्तिक on the ground that they are cloven-hoofed animals. The शेष is पुल्लिङ्गान्त here.

Here Bhattoji Diksita makes an observation in his वृत्ति - "इह सर्वत्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद् द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसि इत्यादौ 'समासस्य' इति अन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थानः इत्यादौ समासान्तो न ।"

In all such instances of एकशेष described above, द्वन्द्व is not possible after एकशेष has operated, because there is only one सुबन्त word that is left, while द्वन्द्व requires more than one सुबन्त word. Hence शिरसी शिरांसि, etc., which result from एकशेष are not instances of समास । If they were समासs they would have had उदात्त at the end (अन्तोदात्त) as per समासस्य (No.3738). Besides शिरस् being a limb of a being (प्राण्यङ्ग), the forms would have been in singular (एकवद्भाव) as per the sutra द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (No.906). Moreover पन्थानौ पन्थानः, etc., would have taken the समासान्त affix "अ" as per ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे (No.940) - अ + अनक्षे - आनक्षे ।

Here ends एकशेषप्रकरणम् ।

17.1.11. सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

17.1.11.1. पञ्चवृत्तयः । वृत्तिलक्षणम् ।

वृत्तिः - कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः ।

The वृत्तिस are of five kinds as कृत्, तद्धित, समास, एकशेष and सनाद्यन्तधातु । The general definition of वृत्ति is परार्थाभिधानं वृत्तिः । This is as per the Māhabhāṣya on समर्थः पदविधिः (No.647). अभिधीयते अनेन इति अभिधानम्, करणे ल्युट् । अभिधानम् is that by which some meaning is conveyed ; it is formed from अभि + धा + ल्युट् in the instrumental sense. सामान्यैः न पुंसकम् । परस्य आत्मेतरस्य यः अर्थः सः अभिधीयते अनेन इति परार्थाभिधानम् - it is the conveying of a meaning other than its own. परः means विग्रहवाक्यावयेभ्यः परः अन्यः अर्थः - the meaning which is other than the meanings of the constituents of a विग्रहवाक्य (a statement indicating the meaning of a वृत्ति). That meaning is the विशिष्टैकार्थ or the special unified meaning. That which conveys such a special unified meaning which is derived from the समुदायशक्ति of the constituents and yet different from their individual meanings is called वृत्ति । In कृद्वृत्ति as in कुम्भकारः the word कुम्भ gives its meaning combined with the meaning of कारशब्द । This combined import is the परार्थ । In तद्धितवृत्ति as in दाशरथिः, the word दशरथ gives its meaning combined with the meaning the इञ् प्रत्यय (अत इञ् - No.1095). This meaning is also परार्थ । In समासवृत्ति like

राजपुरुषः, there is परार्थाभिधान । In एकशेषवृत्ति like पितरौ, the word पितृ gives the meaning of मातृशब्द also. Thus there is परार्थाभिधान । In सनाद्यन्तधातुवृत्ति also as in पुत्रकाम्यति the word पुत्र gives its meaning combined with that of the काम्यच् प्रत्यय । Thus here also there is परार्थाभिधान । Thus परार्थाभिधानत्वं वृत्तिसामान्यलक्षणम् ।

17.1.11.2. विग्रहः, स च द्विधा

वृत्तिः - वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा, लौकिकः अलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात् साधुलौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा ।

विग्रह is a statement indicating the meaning of the वृत्ति । The arrangement of words, which can be used separately, with declensional ending suitable for conveying the meaning of a compound, is called विग्रहवाक्य । It is the analytical sentence of a compound.

It is twofold as लौकिक (ordinary) and अलौकिक (technical). When its constituents are in their final form with suitable affixes attached in such a way as admissible in usage (परिनिष्ठित), it is called लौकिक । परिनिष्ठितत्व means व्याकरणसंस्कृतत्व (grammatically valid usage). साधुत्व consists in the suitability of using in ordinary (लौकिक) transactions. That which is in a form that is not capable of usage in common language, is अलौकिक । It is not suitable for usage

(प्रयोगानर्ह) because it does not contain words in their final forms with suitable affixes added. Hence it is असाधु, not suitable for usage in ordinary transactions.

Examples :- (1) राज्ञः पुरुषः । This is an example of लौकिकविग्रहवाक्य conforming to the definition of it given above. (2) राजन् अस् पुरुष सु । This is an example of अलौकिकविग्रहवाक्य which can be used only in the प्रक्रिया of grammar. The compounds with such लौकिकविग्रहवाक्य's suitable for usage are regarded as अनित्य । When there is no such विग्रह, the compound is नित्य । Thus नित्यसमास does not have a विग्रहवाक्य at all. Or it may have विग्रह that does not have one or more of the constituents of the compound (अस्वपदविग्रह).

17.1.11.3. समासः कतिविधः ?

वृत्तिः - समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः । अव्ययीभाव-तत्पुरुष-बहुव्रीहि - द्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि "सह सुपा" (सू. ६४६) इति विधानात् ।

How many are the compounds? Generally it is said that समास is of four kinds as अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि and द्वन्द्व । This general statement is subject to exceptions. The सूत्र - सह सुपा (No.649) gives scope for forming समासs outside the scope of the four, अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि and द्वन्द्व ।

17.1.11.4. समासानां पूर्वादपदार्थप्राधान्यविचारः ।

वृत्तिः - पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचां वादः प्रायोऽभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गम् इत्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्राः इत्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठम् इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात् ।

Another statement of the older grammarians (प्राचाम्) has to be taken with exceptions. That is the general statement that an अव्ययीभाव has the meaning of the leading word (पूर्वपद) as prominent, a तत्पुरुष that of the final word (उत्तरपद), a बहुव्रीहि that of quite a different word (अन्यपद) and a द्वन्द्व that of all the constituents (उभयपदार्थ). This general statement is an approximation because the compound सूपप्रति, which is an अव्ययीभाव has the meaning of the final word as prominent and the compound उन्मत्तगङ्गम् (a देश) has the meaning of another word as prominent. In a तत्पुरुष like अतिमाल, etc., the prominence is given to the leading word (पूर्वपद). In द्वित्राः which is a बहुव्रीहि compound, both the पूर्व and उत्तर words are prominent. In a द्वन्द्वसमास like दन्तोष्ठम्, the prominence is for समाहार (अन्यपदार्थ) and not for उभयपदs. These are exceptions to the general statements like पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, etc.

17.1.11. 5. द्विगुर्मधारयौ समासानामनेकपदत्वं चोद्दिश्य विचारः ।

वृत्तिः - तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहयोरेव, तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् ।

कर्मधारय is a variety of तत्पुरुष, as it is said - तत्पुरुषः सामानाधिकरणः कर्मधारयः (No.745) - 'the तत्पुरुष consisting of the words in the same case relation, is called कर्मधारय । For instance महांश्च असौ राजा च महाराजः । द्विगुसमासः, on the other hand, is a variety of कर्मधारय, as it is said - सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः (No.730) - द्विगु is कर्मधारय beginning with a word denoting number. For instance पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ।

द्वन्द्व and बहुव्रीहि may have two or more than two constituents ; i.e., two, three, four and more constituents. अनेकमन्यपदार्थे (No.830) which prescribes बहुव्रीहि clearly refers to अनेकपदत्वं and चार्थे द्वन्द्वः (No.901) has the अनुवृत्ति of अनेकपदत्वं from the above सूत्र । In तत्पुरुष, sometimes there is अनेकपदत्वं for instance, in such समासs as द्रव्यह जातः ।

17.1.11. 6. समासाः केषां मध्ये?

वृत्तिः - किं च -

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषयत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना,

कटप्रूः, अजस्रम् । तिङां तिङा, पिबतखादता । खादतमोदता । तिङां सुपा,
कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति
मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

Moreover, it is to be noted that समास is of six kinds - a सुप् may be compounded with a सुप्, a तिङ्, a नामन् or a धातु ; a तिङ् may be compounded with a तिङ् or a सुप् ; thus they are six altogether.

Examples :-

(1) सुबन्त with सुबन्त - राजपुरुषः । Here the word राजन् in the षष्ठीविभक्ति is compounded with a सुबन्त like पुरुष ।

(2) सुबन्त with तिङन्त - पर्यभूषयत् । Here by योगविभाग as सह of the सूत्र - सह सुपा (No.649), a सुबन्त in the form of परि (a preposition) is compounded with a तिङन्त in the form of अभूषयत् । This तिङन्तोत्तरपदसमास is in Veda only.

(3) सुबन्त with नामन् - कुम्भकारः । This is case of the compound of a सुबन्त with a प्रातिपदिक । Here by the rule उपपदमतिङ् (No.782), a सुबन्त in the form of कुम्भ in the षष्ठी is compounded with a प्रातिपदिक in the form of कार ।

(4) सुबन्त with धातु - कटप्रूः । Here a सुबन्त in the form of कट is compounded with प्रूः which is a क्त्वबन्त from the धातु - प्रु गतौ । This is a समास which is निपातित by क्विब् चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च । (वार्तिक under No.3158). Another example here is अजस्रम् । This is also निपातित in नमिकम्पिस्म्यजस - (No.3107).

(5) तिङन्त with तिङन्त - खादतमोदता, पिबतखादता । These are in मयूरव्यंसकगण । "मयूरव्यंसकादि" (No.754).

(6) तिङन्त with सुबन्त - कृन्तविचक्षणा । Here a तिङन्त in the form of कृन्त is compounded with a सुबन्त in the form of विचक्षणा । This is by the वार्तिक - एहीडादयोऽन्यपदार्थे (वार्तिक under No.754).

Here ends सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

17.1.12. सर्वसमासान्ताः । 940. ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।। ५.४.७४ ।।

वृत्तिः - अ अनक्षे इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्, अक्षे या ध्रुस्तदन्तस्य तु न ।

आनक्षे in the sutra should be split as अ + अनक्षे । Then the sense is - Compounds ending in ऋच्, पुर, अप्, ध्रु, पथिन् take अ as the समासान्त affix, but not in the case of ध्रु if it refers to the axle of a wheel (अक्ष).

Examples :- (1) अर्धर्चः । ऋचः अर्धम् अर्धर्चः - This is a समास by अर्ध नपुंसकम् (No.713). The समासान्त 'अ' is added here as per the present rule. अर्धर्च + अ - अर्धर्च ; with सु अर्धर्चः ।

It should be noted that अनृचः (having no knowledge of ऋच्) and बह्वृचः (one knowing many ऋच्s) are allowed only when they refer to the student. But in अनृक् साम, there is no अ-प्रत्यय because it does not refer to a student, but refers to सामवेद । It means that सामवेद has no ऋच् in it. Similarly बह्वृक्सूक्तम् । There is no अ-प्रत्यय

as it refers to a सूक्त, but not to a student.

(2) विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । Here अ-प्रत्यय is added as समासान्त as per the present sūtra to विष्णुपुर् which becomes अकारान्त on account of that. Feminine is expected. But it is neuter by usage (क्लीबत्वं लोकात्).

(3) विमलापम् । विमलाः आपः यस्मिन् विमलापम् (सरः) । विमलाप् + अ as per the present sūtra.

The examples of compounds ending in धुर् and पथिन् will be given in the explanation under No.942. More ;grammatical प्रक्रियाs are shown in the case of समासs ending in आप (अप्+अ).

17.1.13. 941. द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ।। ६.३.६७ ।। वार्तिकम् ।।

वृत्तिः - अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत् स्यात् ।

Here अप is an imitation of अप् with समासान्त affix अ । It is Nominative singular in the sense of Genitive singular. The sūtra means -अप with समासान्त affix अ added will change its first अ into ई when it comes after द्वि, अन्तर् and an उपसर्ग ।

Examples :- (1) द्व्योर्गता आपो यस्मिन् द्वीपम् । अकारप्रत्यय (समासान्त for अप्), ईत् for अ and सवर्णदीर्घ ।

(2) अन्तर्गता आपः यस्मिन् अन्तरीपम् । The process is the same as above. Because of परत्व of अन्तर् there is ईत् ।

(3) प्रतिकूला आपः यस्मिन् प्रतीपम् । and (4) संगता आपः यस्मिन् समीपम् । Because of the परत्व of उपसर्गs there is ईत्त्व ।

It may be noted that in the case of समापो देवयजनम्, समाप comes in the sense समा आपो यस्मिन् । This is a Sruti statement. Since अप is not after a preposition (उपसर्ग), there is no ईत्त्व । The masculine in समापः is a Vedic peculiarity.

Again in the case स्वप्, स्वपी (शोभना आपो यस्य स्वाप्) ; there is no समासान्त because it is prohibited as per 'न पूजनात्' (No.954). Since अप in the सूत्र is with समासान्त suffix अ, there is no ईत्त्व in the case of अप् which has no समासान्त । स्वपी is the dual form of स्वप् ।

वार्तिकम् ।

अवर्णान्ताद्वा । (वा.५०४५)

अप gets optionally ईत्त्व if it comes after an उपसर्ग ending in अ or आ । For instance, प्र + अप - प्रेपम् or प्रापम् ; पर + अप - परेपम् or परापम् ।

17.1.14. 942. ऊदनोर्देशे ॥ ६.३.६८ ॥

वृत्तिः - अनो परस्यापस्य ऊत्स्याद् देशे ।

अप gets ऊत् (ऊ) for its अ when अनु precedes, provided the compound refers to a country. For instance अनुकूला आपः यस्मिन् - अनु + अप, अनु + ऊप - अनूपः ; this refers to a maritime country.

Other examples of ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे (No.940) :

(1) राज्ञः धूः - राजधुर् + अ according to sutra No.940. As per परवर्ल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (No.812), राजधुर् + टाप् - राजधुरा in the feminine gender (as धुर् the latter word is feminine). When धुर् is related to अक्ष (the axle of a wheel), then there is no समासान्त suffix अ, since there is prohibition in the sutra as अनक्षे । अक्षस्य धूः becomes अक्षधूः only. Similarly दुढा धूः यस्य दुढधूः (अक्षः) only.

(2) संखा च पन्थाश्च सखिपथः । सखिपथिन् + अ, as per the rule No.940. Then सखिपथ् + अ, with the टिलोप (इन् - लोप) as per नस्तद्धिते (No.679). सखिपथः is the form. Similarly रम्यः पन्थाः यस्य रम्यपथः - रम्यपथिन् + अ, रम्यपथ् + अ, रम्यपथः । It is a देश ।

17.1.15.943. अच्प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः ॥ ५.४.७५ ॥ वार्तिके ॥

वृत्तिः - एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् ।

अच् is the समासान्त after compounds in which सामन् or लोमन् is the उत्तरपद and प्रति, अनु or अव is the पूर्वपद ।

Examples :- (1) प्रतिगतं साम प्रतिसामम् । अच् समासान्त as per the present rule (प्रतिसामन् + अ), the elision of अन् (टि) as per नस्तद्धिते (No.679).

(2) अनुगतं सोम अनुसोमम् । अच्, टिलोप as before.

(3) अवकृष्टं साम अवसामम् । अच्, टिलोप as before.

(4) (5) (6) Similarly प्रतिलोमम्, अनुलोमम् and अवलोमम् ।

वार्तिके ।

(1) कृष्णोदक्पाण्डुसङ्ख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते । (वा.५०४६)

अच् is required after the compound ending in भूमि with कृष्ण, उदक्, पाण्डु or a numeral (सङ्ख्या) is the पूर्वपद ।

Examples :- (1) कृष्णभूमः, (2) उदग्भूमः, (3) पाण्डुभूमः, (4) द्विभूमः ।
कृष्णा भूमिः यस्य, उदीची भूमिः यस्य, पाण्डुः भूमिः यस्य, द्वे भूमी यस्य are respectively the विग्रहः. In all these cases, अच् comes as a समासान्त and when it is added इकार of भूमि is elided as per यस्येति च (No.311). All are विशेषणः of प्रासादः ।

(2) सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्यां च । (वा.५०४७)

अच् is also desired if नदी or गोदावरी is the final in a compound and a numeral is the पूर्वपद ।

Examples :- (1) पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदम् ।

(2) सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरम् ।

In both the cases there is अच् and इकारलोपः by यस्येति च (No.311).

Here Bhaṭṭojī Dīkṣita makes an observation : "अच्" इति योगविभागादन्यत्रापि । पदनाभः ।

All this is the result of the योगविभागः of the word अच् from the rule अच्प्रत्यन्वव - (No.943). "अच्" then by itself constitutes a rule. Then it can come as a समासान्तः in other compounds also. For instance

पदं नाभौ यस्य सः पद्मनाभः । This compound has अच् added by योगविभाग । पद्मनाभि + अच्, इकारलोप by यस्येति च । (No.311). But this योगविभाग is not shown in the Māhabhāṣya. Hence it is observed in Bālaṃanoramā that compounds like पद्मनाभः can be accounted for by their inclusion in the पृषोदरादि class.

17.1.16. 944. अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ५.४.७६ ॥

वृत्तिः - अचक्षुपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः ।

अच् comes as a समासान्त when अक्षि, not meaning 'eye' is final in a compound. Thus गवाक्षः, window ; this literally means 'like the eyes of light'. Like the eye is not the eye. गवाक्षि + अच्, इकारलोप by यस्येति च (No.311).

17.1.17. Questions

17.1.17. 1. Explain the following sūtras :

- (i) पुमान् स्त्रिया ।
- (ii) पिता मात्रा ।
- (iii) ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ।
- (iv) ऋक्पूरब्धूष्पथामानक्षे ।
- (v) ऊदनोर्देशे ।

17.1.17. 2. Explain the following Vārtikas :

- (i) अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ।
- (ii) अनेकशफेष्विति वाच्यम् ।
- (iii) अवर्णान्ताद्वा ।
- (iv) सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ।

17.1.17. 3. Account for the following एकशेषः :

- (i) गार्ग्यौ (ii) गर्गाः (iii) भ्रातरौ (iv) श्वशुरौ (v) दाक्षी ।

17.1.17. 4. Explain the following :

- (i) पूर्वशेषोऽपि दृश्यते ।
- (ii) पन्थानौ पन्थानः इत्यादौ समासान्तो न ।
- (iii) समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः ।
- (iv) सुपां सुपां तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ।।
- (v) अच् इति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ।

Block 17

unit - 2

Vyākaraṇa

सर्वसमासान्तप्रकरण and अलुक्समासप्रकरण

- 17.2.1. 945. अचतुरविचतुरसुचतु ॥ ५.४.७७ ॥ वार्तिकम् ।
- 17.2.2. 946. ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५.४.७८ ॥ वार्तिकम् ।
- 17.2.3. 947. अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ५.४.७९ ॥
- 17.2.4. 948. श्वसो वसीयः श्रेयसः ॥ ५.४.८० ॥
- 17.2.5. 949. अन्ववतप्ताद् रहसः ॥ ५.४.८१ ॥
- 17.2.6. 950. प्रतेरुस्सप्तमीस्थात् ॥ ५.४.८२ ॥
- 17.2.7. 951. अनुगवमायामे ॥ ५.४.८३ ॥
- 17.2.8. 952. द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ५.४.८४ ॥
- 17.2.9. 953. उपसर्गादिध्वनः ॥ ५.४.८५ ॥
- 17.2.10. 954. न पूजनात् ॥ ५.४.८६ ॥ वार्तिकम् ॥
- 17.2.11. 955. किमः क्षेपे ॥ ५.४.७० ॥
- 17.2.12. 956. नजस्तत्पुरुषात् ॥ ५.४.७१ ॥
- 17.2.13. 957. पथो विभाषा ॥ ५.४.७२ ॥
- 17.2.14. अलुक्समासप्रकरणम् । 958. अलुगुत्तरपदे ॥ ६.३.१ ॥
- 17.2.15. 959. पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६.३.२ ॥ वार्तिकम् ॥
- 17.2.16. 960. ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६.३.३ ॥ वार्तिके ॥

17.2.17. 961. मनसः संज्ञायाम् ॥ ६.३.४ ॥

17.2.18. 962. आज्ञायिनि च ॥ ६.३.५ ॥

17.2.19. 963. आत्मनश्च ॥ ६.३.६ ॥ वार्तिकम्

17.2.20. Questions.

17.2.1. 945 अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्मन
साक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवे- रात्रिन्दिवाहार्दिवसरजसनिः
श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्रायु ऋग्यजुष जातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः
॥५.४.७७ ॥ वार्तिकम् ।

वृत्तिः - एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते ।

These 25 words अचतुर, etc., are obtained as निपातित with अच्
as the समासान्त । Among these the first three (अचतुर, विचतुर and
सुचतुर) are बहुव्रीहि instances. The next eleven (स्त्रीपुंसौ, धेन्वनडुहौ,
ऋक्सामे, वाङ्मनसे, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम्, ऊर्वष्ठीवम्, पदष्ठीवम्, नक्तन्दिवम्,
रात्रिन्दिवम्, अहर्दिवम्) are the instances of द्वन्द्व । The next one (सरजसम्)
is an instance of अव्ययीभाव । The next two (निःश्रेयसम्, पुरुषायुषम्)
are तत्पुरुष instances. These are followed by two instances of द्विगु
(द्व्यायुषम्, त्रायुषम्). The next one (ऋग्यजुषम्) is a case of समाहारद्वन्द्व ।
The next three (जातोक्षः, महोक्षः, वृद्धोक्षः) are instances of कर्मधारय ।
The last two (उपशुनम् and गोष्ठश्वाः) are respectively instances of
अव्ययीभाव and तत्पुरुष ।

1. Instances of बहुव्रीहि -

(i) अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः । The word विद्यमान is elided
as per a वार्तिक - नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः (under the
sutra अनेकमन्यपदार्थे - No.830). अचतुर् + अ ।

(ii) विगतानि चत्वारि यस्य विचतुरः । विचतुर् + अ ।

(iii) सोभनानि चत्वारि यस्य सुचतुरः । सुचतुर् + अ ।

These निपातित compounds are बहुव्रीहि only. So is the Bhāṣya statement - बहुव्रीहयः एव । In तत्पुरुष they are without अच् as अचत्वारः (न चत्वारः), विचत्वारः and सुचत्वारः ।

वार्तिकम् ।

त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते । (वा.३३५१) ।

अच् comes as a समासान्त to a बहुव्रीहि ending in चतुर् and having त्रि or उप as the पूर्वपद । Thus त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः । This is formed as per the sūtra संख्ययाव्ययासन्न - (No.843). अच् comes here as per the present वार्तिक by barring डच् intended as per बहुव्रीहौ संख्येये डच् (No.851). If डच् were to be added, there would have been टिलोप (त्रिचताः) ; this is not desirable.

Another example : त्रयः पञ्च वा उपचतुरा । The formation of the compound is as shown in the case of त्रिचतुराः ।

2. Instances of द्वन्द्व -

(iv) स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । This compound is not formed as per पुमांस्त्रिया (No.933) ; this is निपातित as अच्प्रत्ययान्त । Hence there is no एकशेष as पुमांसौ । It should be noted that the difference between स्त्री and पुमान् is not due to स्त्रीप्रत्यय, but due to स्वरूप itself (unlike हंसश्च हंसी च हंसौ). Again due to this निपातन, the form cannot be स्त्रीपुमांसौ ।

(v) धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनड्वाहौ । अच् । The form cannot be धेन्वनड्वाहौ । This is an instance of इतरेतरयोगद्वन्द्व । In समाहारद्वन्द्व the

form would be by the addition of टच् as the समासान्त as per द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । (No.929).

(vi) ऋक् च साम च ऋक्सामे । अच् । टिलोप as per नस्तद्धिते (No. 679). ऋक्सामन् + अ ; ऋक्साम् + अ । Hence the form cannot be ऋक्सामनी ।

(vii) वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । अच् । The form cannot be वाङ्मनसी ।

(viii) अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । अच् । एकवद्भाव is as per द्वन्द्वाच्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (No. 906). Before that उवङ् (उव्) as per अचि श्नु - (No.271). अक्षिभ्रुव् + अ - then एकवद्भाव । The form cannot be अक्षिभ्रु ।

(ix) दाराश्च गावश्च दारगवम् । There is अच् after समाहारद्वन्द्व । दारगो + अ - एचोऽयवायावः (No.61) - अवादेशः । The form cannot be दारगु । In इतरेतरद्वन्द्व, however, the form would be दारगावः ।

(x) ऊरू च अष्टीवन्तौ (सक्थिनी - जानुनी) ऊर्वष्टीवम् । अच् । ऊर्वष्टीवन् + अ ; टिलोप by नस्तद्धिते (No.679). How can we have टिलोप when the प्रत्यय is not a डित्? The answer is - निपातनाट्टिलोपः । The टिलोप is here due to निपातन । प्राण्यङ्गत्वाद् एकवद्भावः - द्वन्द्वाच्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (No.806).

(xi) पादौ च अष्टीवन्तौ च पदाष्टीवम् । अच् । The formation is as in the case of ऊर्वष्टीवम् । There is पद् आदेश for पाद । It may be asked as to how there is पदादेश because it is not a भ (not having भसंज्ञा - यचि भम् - No.231). The answer is that it is because of निपातन, as in the case of टिलोप ।

(xii) नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । अच् । आकारलोप as per यस्येति च (No.311) ; by परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (No.812), दिवा being an अव्यय and अलिङ्ग words gets नपुंसकान्त । There is no द्विवचन here.

(xiii) रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । Same process as found in the case of नक्तन्दिवम् । The additional point is that रात्रौ gets मान्तत्व by निपातन ।

(xiv) अहनि च दिवा च अहर्दिवम् - day by day. This द्वन्द्व is in the sense of नित्यवीप्सयोः (No.2140). The rest of the process is like रात्रिन्दिवम् । It may be contended here that एकशेष is inevitable as per विरूपाणामपि समानार्थकानाम् (वार्तिक ७४७). But that एकशेष is barred and द्वन्द्व comes by निपातन । Bhaṭṭojī says - वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । It means अहन्यहनि, everyday.

3. अव्ययीभाव instance -

(xv) रजोऽप्यपरित्यक्त्य सरजसम् । This compound is formed as an अव्ययीभाव in the sense of साकल्य as per the sutra अव्ययं विभक्तिसमीप साकल्यान्तवचनेषु (No.652).

When सह is compounded with रजस् in अव्ययीभाव, सह is substituted by स as per अव्ययीभावे चाकाले (No.660). अम्त्व comes as per नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः (No.657). If the विग्रह is taken as रजोभिः सह, there should be बहुव्रीहि as per तेन सहेति तुल्ययोगे (No.848). There could be स for सह as per वोपसर्जनस्य (No.849). सरजः is the form in बहुव्रीहि । It does get अच् as समासान्त । It means lotus. Bhaṭṭojī says - बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् ।

4. तत्पुरुष instances -

(xvi) निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसम् । निःश्रेयस् + अच् । This is a तत्पुरुष । बहुव्रीहि would have no अच् - निश्चितं श्रेयः यस्य निःश्रेयान् । There is no कप् also due to निषेध in ईयसश्च (No.894). Bhaṭṭojī says - नेह । निःश्रेयान् पुरुषः ।

(xviii) पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् । As per the Bhāṣya - षष्ठी समासादच् । पुरुषायुष् + अ = पुरुषायुष, परवल्लिङ्ग as per परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (No.812).

5. Instances of द्विगु -

(xviii) द्वयोः अयुषोः समाहारः द्व्यायुषम् । This is द्विगु as per the सूत्र - तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (No.728). द्व्यायुष् + अच् ।

(xix) त्रयाणाम् अयुषां समाहारः त्रायुषम् । त्रायुष् + अच् । The process is the same as that of द्व्यायुषम् ।

6. समाहारद्वन्द्व instance -

(xx) ऋचश्च यजूंषि च एषां समाहारः ऋग्यजुषम् । ऋग्यजुष् + अ ।

7. Instances of कर्मधारय -

(xxi) जातश्च असौ उक्षा च जातोक्षः । जातोक्षन् + अ, टिलोप by नस्तद्धिते (No.679).

(xxii) महाश्च असौ उक्षा च महोक्षः । There is आत्व for महान् as per आत्महतः समानाधिकरणजातीययोः (No.807). Then अच् comes and टिलोप occurs.

(xxiii) वृद्धश्चासौ उक्षा च वृद्धोक्षः । अच् and टिलोप ।

8. Another instance of अव्ययीभाव -

(xxiv) शुनः समीपम् उपशुनम् । This is an अव्ययीभाव formed as per अव्ययं विभक्तिसमीप - (No.652). उपश्वन् + अ । Here the absence of टिलोप and the सम्प्रसारण of श्वन् into शुन् are both due to निपातन । Bhaṭṭojī says - टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते ।

9. Another instance of तत्पुरुष -

(xxv) गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । This is सप्तमीतत्पुरुषसमास and after that only अच् comes as a समासान्त according to the Māhabhāṣya गोष्ठश्वन् + अ, टिलोप । Due to the वार्तिक (under पदव्यवायेऽपि - No.1057), viz., अतद्धित इति वाच्यम्, there is prohibition of सम्प्रसारण । Hence the form is गोष्ठश्वः । In षष्ठीतत्पुरुष the form would be गोष्ठश्वा (गोष्ठस्य श्वा).

17.2.2. 946. ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५.४.७८ ॥ वार्तिकम् ।

वृत्तिः - अच् स्यात् ।

अच् comes as a समासान्त after वर्चस् preceded by ब्रह्मन् or हस्तिन् ।

Examples :-

(1) ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् । अच् । ब्रह्मवर्चस् + अ । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (No. 812).

(2) हस्तिनो वर्चः हस्तिवर्चसम् । The process is the same.

वार्तिकम् ।

पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । (वा.३३५२)

It should be stated that अच् comes after वर्चस् when preceded by पल्य and राजन् also. Thus पल्यस्य वर्चः पल्यवर्चसम् । (पलं मांसः । तदर्हतीति पल्यं मांसभोजी). राज्ञः वर्चः राजवर्चसम् ।

17.2.3. 947. अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ५.४.७६ ॥

अच् as a समासान्त comes after तमस् preceded by अव, सम् or अन्ध ।

Examples :- (1) अवहीनं तमः अवतमसम् । अवतमस् + अच् (अ). It is a प्रादिसमास as per the वार्तिक - प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया (under जीविकोपनिषदावौपम्ये - No.780). Then अच् ।

(2) सततं तमः सन्तमसम् । It is also प्रादिसमास । Then अच् ।

(3) अन्धं (अन्धयतीति अन्धम्) तमः अन्धतमसम् । अच् comes after कर्मधारय here - अन्धतमस् + अ ।

17.2.4. 948. श्वसो वसीयः श्रेयसः ॥ ५.४.८० ॥

वृत्तिः - वसुशब्दः प्रशस्तवाची, तत ईयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।

अच् comes as a समासान्त after वसीयस् and श्रेयस् coming after श्वस् । The word वसु denotes the meaning of exaltedness. From

वसु comes वसीयस् with the addition of ईयसुन् । In the sense अतीशयेन वसुः, ईयसुन् comes as per द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ (No.2005). Then टेः (No.1786) with the अनुवृत्ति of तुरिष्ठेमेयः सु (No.2008), effects टिलोप । Then वसीयः is the form (more auspicious). श्वस् शब्द indicates that the auspiciousness expressed by the उत्तरपद is a matter for hope only and not an accomplished fact already. The समास is as per मयूरव्यंसकादयश्च (No.754). श्वोवसीयसम् - अतिशयेन प्रशस्तम् । श्वः श्रेयसम् - also means अतिशयेन प्रशस्तम् । [प्रशस्त becomes श्रः and ईयसुन् is added - श्र + ईयसुन् (ईयस्) - आद्गुणः (No.69) - श्रेयस् ।]. श्वोवसीयम् ते भूयात् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । ते भूयात् is given to show that the meaning of auspiciousness expressed by the उत्तरपद is a matter of आशीर्वाद (of hope) but not of accomplished fact already.

17.2.5. 949. अन्ववतप्ताद् रहसः ॥ ५.४.८१ ॥

अच् comes as a समासान्त after रहस् coming after अनु, अव or तप्त ।

Examples : (1) अनुगतं रहः अनुरहसम् ।

(2) अवहीनं रहः अवरहसम् ।

In both these cases there is प्रादिसमास as per प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया (वार्तिक) । अच् प्रत्यय comes as समासान्त ।

(3) तप्तं रहः तप्तरहसम् । अच् comes as a समासान्त ।

17.2.6. 950. प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ५.४.८२ ॥

अच् comes as a समासान्त after उरस् coming after प्रति which is in the sense of the Locative (सप्तमी).

Example :- उरसि प्रति प्रत्युरसम् । प्रत्युरस् + अच् । This is an अव्ययीभाव in the sense of a विभक्ति as per अव्ययं विभक्तिसमीप - (No.652).

17.2.7. 951. अनुगवमायामे ॥ ५.४.८३ ॥

वृत्तिः - एतन्निपात्यते दीर्घत्वे ।

When length is indicated by अनु, अनुगव is obtained as correct form with अच् as समासान्त । अनुगवं यानम् - the vehicle is equal to a cow in length. In the sense of आयाम the compound is formed as per यस्य चायामः (No.670). When an अव्ययीभाव is formed as अनुगो in the sense of गौर्द्वैर्धर्मिवर्धैर्ध्वं विशिष्टम्, the form अनुगवम् with समासान्त अच् is obtained by निपातन here - अनुगो + अ, एचो ऽयवायावः (No.61).

17.2.8. 952. द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ५.४.८४ ॥

वृत्तिः - अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् ।

Referring to an altar (वेदि), the compounds द्विस्तावा and त्रिस्तावा are निपातित with अच् as a समासान्त and टिलोप । This निपातन is for all

the three, viz., अच्प्रत्यय as समासान्त, टिलोप and समास । प्रकृति is that sacrifice in which all the subsidiaries are ordained - यत् अङ्गकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः । अग्निष्टोम is the प्रकृति for the अश्वमेध, because the subsidiaries ordained in the former are extended to the latter. ("सर्वसोमक्रतूनामग्निष्टोमः प्रकृतिः"). In that प्रकृति, the measurement of an altar is ordained. In the अश्वमेध, the altar is ordained in the प्रकृति is doubled or trebled. The निपातन of द्विस्तावा and त्रिस्तावा is in that context, i.e., referring to those altars in the अश्वमेध । Here द्विः तावती and त्रिः तावती are compounded as द्विस्तावती + अच् and त्रिस्तावती + अच् - द्विस्तावत् + अ and त्रिस्तावत् + अ ; both अच् and टिलोप are निपातन । द्विस्तावा and त्रिस्तावा are the समास forms - by पुंस्त्व (द्विस्ताव् + अ, त्रिस्ताव् + अ) and टाप् (द्विस्ताव् + आ, त्रिस्ताव् + आ).

Why say वेदिः? See द्विस्तावती त्रिस्तावती वा रज्जुः । Here the compounds do not refer to the वेदि, but refer to rope (रज्जु). Hence, there is no समास, अच्प्रत्यय and टिलोप ।

17.2.9. 953. उपसर्गाद्ध्वनः ।। ५.४.८५ ।।

The final अध्वन् in a compound with an उपसर्ग as the पूर्वपद takes अच् as the समासान्त ।

Example :- प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । It is a समास as per the वार्तिक - अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । (१३३६). After this समास as प्रध्वन्, the समासान्त suffix अच् (अ) comes and टिलोप occurs as per नस्तिद्धिते (No.679).

17.2.10. 954. न पूजनात् ।। ५.४.६६ ।। वार्तिकम् ।।

वृत्तिः - पूजनार्थात्प्रेभ्यः समासान्ता न स्युः ।

समासान्त affix is not added if the उत्तरपद comes after a word indicating respect.

Examples :- (1) शोभनः राजा सुराजा । It is a प्रादिसमास (as per the Vartika प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया - १३३५). Since सु comes in the sense of appreciation or respect, there is no समासान्त affix. Although टच् is expected from the sutra राजाहस्सखिभ्यष्टच् (No.788), it is barred by this sūtra.

(2) अतिक्रान्तः राजानम् अतिराजा । This समास is according to the वार्तिक - अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (१३३६). No टच् as in the case of सुराजा because here also अति, the पूर्वपद, indicates the meaning of respect.

वार्तिकम्

स्वस्तिभ्यामेव । (वा.३३४६)

The above rule applies only to those compounds indicative of eulogy or respect - involving सु and अति । Hence there is no prohibition of a समासान्त in the case of परमश्चासौ राजा च परमराजः । Here there is टच् as per राजाहस्सखिभ्यष्टच् (No.788), because there is no respect or praise indicated.

Why say पूजनात् in the sutra (No.954)? See गाम् अतिक्रान्तोऽतिगवः ।

Here there is no indication of respect, the prohibition regarding समासान्त affix does not apply here. The समास is by the Vartika अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (१३३६) and टच् comes here by गोरतद्धितलुकि (No.729).

The prohibition regarding the addition of समासान्त affixes in cases where respect is indicated, is regarding the rules given before बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् (No.852). Hence, there is no prohibition here - सुसक्थः, स्वक्षः । शोभने सक्थिनी यस्य सुसक्थः, शोभने अक्षिणी यस्य स्वक्षः । Here there is षच् as the समासान्त as per बहुव्रीहौ - (No.852) quoted above, because the prohibition does not apply to this rule although पूजन is indicated.

17.2.11. 955. किमः क्षेपे ।। ५.४.७० ।।

वृत्तिः - क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः ।

There are no समासान्त affixes added to words coming after किंशब्द in the sense of blame.

Examples :- (1) कुत्सितः राजा किंराजा ।

(2) कुत्सितः सखा किंसखा ।

(3) कुत्सिता गौ किंगौः ।

Here किं expresses derogatory sense. Hence as per this rule, there is no addition of the समासान्त affixes टच् as per राजाहस्सखिभ्यष्टच्

(No.788) in the case of (1) and (2) and as per गोरतद्धितलुकि (No.729) in the case of (3).

Why say क्षेपे? See कस्य राजा को राजा वा किंराजः ; कस्य सखा कः सखा वा किंसखः ; कस्य गौः का गौः वा किंगवः । Here किम् does not come in the sense of derogation, but in the sense of interrogation (प्रश्ने). Here as per the rules No.788 and No.729 quoted above there is टच् प्रत्यय । In the case of किंराजः and किंसखः, the टच् is by rule No.788 and in the case of किंगवः, the टच् is as per rule No.729. In the first two cases there is टिलोप by नस्तद्धिते (No.679) and in the third case, अवादेश by [एचोऽयवायावः (No.61)].

17.2.12. 956. नजस्तत्पुरुषात् ॥ ५.४.७१ ॥

वृत्तिः - समासान्तो न ।

समासान्त affix is not added in a तत्पुरुष when the उत्तरपद comes after नञ् ।

Examples :- (1) न राजा अराजा । (2) न सखा असखा । The compounds are as per the sutra नञ् (No.756). नकार is elided as per the sutra न लोपो नञः (No.757). Both are तत्पुरुष compounds. Hence, as per the present rule, there is no समासान्त, i.e., टच् as per राजाहस्सखिभ्यष्टच् (No.788).

Why say तत्पुरुषात्? See अधुरं शकटम् । अविद्यमाना धूर्यस्य अधुरम् । Here this is not a तत्पुरुष, but a बहुव्रीहि । Hence the prohibition of

समासान्त by the present rule does not apply. The समासान्त affix अच् as per ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे (No.940).

17.2.13. 957. पथो विभाषा ।। ५.४.७२ ।।

वृत्तिः - नञ् पूर्वात् पथो वा समासान्तः ।

After पथिन् with नञ् as the पूर्वपद, the समासान्त affix comes only optionally.

Example :- न पन्थाः अपथम् or अपन्थाः । The compound is by the sutra नञ् (No.756) with the dropping of नकार of नञ् as per the sutra नलोपो नञः (No.757). The affix 'अ' as a समासान्त comes optionally as per this sutra. When 'अ' comes, the form is अपथम्, with टिलोप as per नस्तद्धिते (No.679). नपुंसकत्व is as per पथः संख्याव्ययादेः (No.821). When अ is not there, the form is अपन्थाः ।

It should be said this optionality is in the case of a तत्पुरुष compound only. In the case of न विद्यते पन्थाः यस्य अपथः (देशः), a बहुव्रीहि, there is compulsory समासान्त as per ऋक्पूरब्धूः - (No.940). In the case of अपथम् [अव्ययीभाव in the sense of अर्थाभाव - as per अव्ययं विभक्ति - (No.652)], अ प्रत्यय comes necessarily as per ऋक्पूरब्धूः - (No.940).

Here ends सर्वसमासान्तप्रकरण

17.2.14. अलुक्समासप्रकरणम् । 958. अलुगुत्तरपदे ।। ६.३.१ ।।

वृत्तिः - अलुगधिकारः प्रागानङ्, उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ।

This sūtra is not a विधि । अलुक्विधि starts from the next sūtra पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः (No.959). This sūtra states the अधिकार of two words अलुक् and उत्तरपद । The अधिकार of अलुक् is prior to आनङ्कृतो - No.921). The present sūtra is 6.17.1. in the अष्टाध्यायी and आनङ्कृतो द्वन्द्वे is 6.3.25. Thus the operation of अलुक् is in the case of 23 sutras from पञ्चम्याः - (6.17.2.). Then the अधिकार of उत्तरपद is upto the end of the pāda, i.e., the third pāda of the sixth chapter in the अष्टाध्यायी, which has totally 139 sutras.

17.2.15. 959. पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।। ६.३.२ ।। वार्तिकम् ।।

वृत्तिः - एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे ।

The पञ्चमी (ablative case ending) coming after स्तोक, etc., is not elided when an उत्तरपद follows.

Example :- स्तोकान्मुक्तः । Here पञ्चमी is after स्तोक and there is an उत्तरपद in the form of मुक्तः । Hence there is अलुक् (non-elision) of the पञ्चमी termination. The लुक् would have come as per सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (No.650). Similarly पञ्चमी after अन्तिक and its synonyms, दूर and its synonyms and after कृच्छ । अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः । दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः । कृच्छान्मुक्तः । The समास are as per स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छाणि क्तेन (No.701).

Why say उत्तरपदे? (This comes by अनुवृत्ति from the previous sutra). See निष्कान्तः स्तोकात् निस्तोकः । Here since there is no उत्तरपद, पञ्चमी after स्तोक is elided as per सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (No.650). The compound is formed according to निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या (वार्तिक, १३३६).

वार्तिकम् ।

ब्राह्मणाच्छंसीन उपसङ्ख्यानम् । (वा. ३८७८)

The word ब्राह्मणाच्छंसी which has अलुक् of पञ्चमी after ब्राह्मण, is निपातित in this वार्तिक । ब्राह्मणः are some Vedic texts. ब्राह्मणेषु विहितानि शास्त्राणि, i.e., the विधि etc., taught in the Brāhmaṇa texts are also called ब्राह्मणानि (ब्राह्मणम् - neuter, a Vedic text) by उपचार । ब्राह्मणानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी, an अलुक् समास by निपातन in this वार्तिक ; it refers to a particular priest (ऋत्विग्विशेष). In the विग्रह it is ब्राह्मणानि शंसति । This द्वितीया stands for पञ्चमी in the समास ; it should be also understood from the उपसङ्ख्यान, i.e., निपातन here. Bhaṭṭojī says - द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसङ्ख्यानादेव ।

17.2.16. 960. ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।। ६.३.३ ।।

वार्तिके ।

वृत्तिः - ओजसाकृतमित्यादि ।

The तृतीया (Instrumental) ending after ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस् are not elided when an उत्तरपद follows.

Examples :- ओजसाकृतम् । Similarly सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम् । These समासs are formed as परकर्तृकरणे कृता बहुलम् । (No.694).

वार्तिके ।

(1) अज्जस उपसङ्ख्यानम् । (वा.३८८०).

The rule should be extended to अज्जस् also. The तृतीया ending after अज्जस् is not elided before an उत्तरपद ! Thus we have अज्जसाकृतम् । It means honestly done (आर्जवेन कृतम्).

(2) पुंसानुजो जनुषान्ध इति च । (वा.३८८१)

The two compounds पुंसानुज and जनुषान्ध should be taken as अलुक् compounds of तृतीया । These are निपातित in this सूत्र as तृतीया अलुक् compounds. They are explained as यस्याग्रजः पुमान् पुंसानुजः and जनुषान्धो जात्यन्धः । पुंसानुज is one who is preceded by a brother in birth and जनुषान्ध is one who is blind from birth.

17.2.17. 961. मनसः संज्ञायाम् ॥ ६.३.४ ॥

The तृतीया in मनस् is not elided when an उत्तरपद follows and when the compound is a name (संज्ञा).

Example :- मनसागुप्ता । This is a name. If the compound is not a name, the form would be मनोगुप्ता ।

17.2.18. 962. आज्ञायिनि च ॥ ६.३.५ ॥

वृत्तिः - मनस इत्येव । मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

The तृतीया is retained after मनस् when आज्ञायिन् follows. Thus मनसाज्ञायी in the sense of one who communicates his commands mentally.

17.2.19. 963. आत्मनश्च ॥ ६.३.६ ॥ वार्तिकम् ।

वृत्तिः - आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ।

The तृतीया after आत्मन्शब्द is retained when an उत्तरपद follows. Here a Vārtika comes :

पूरण इति वक्तव्यम् । (वा.३८८२)

It should be stated that तृतीया after आत्मन्शब्द is retained when an ordinal number (पूरण) comes as the उत्तरपद । Example :- आत्मनापञ्चमः । See जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव इति बहुव्रीहिः । Here आत्मचतुर्थ is a बहुव्रीहि as आत्मा चतुर्थो यस्य । Why say पूरणे? See आत्मकृतम् । Here the उत्तरपद is not पूरणप्रत्ययान्त । Hence the तृतीया after आत्मन्शब्द is not retained - आत्मना कृतम् आत्मकृतम् ।

17.2.20. Questions.

17.2.20. 1. Explain the following sūtras :

- (i) अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।
- (ii) अन्वतप्ताद्रहसः ।
- (iii) उपसर्गादध्वनः ।
- (iv) किमः क्षेपे ।
- (v) पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।
- (vi) आत्मनश्च ।

17.2.20. 2. Explain the following वार्तिकः :

- (i) त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते ।
- (ii) पल्यराजाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।
- (iii) स्वतिभ्यामेव ।
- (iv) ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानम् ।

17.2.20. 3. Account for these compounds :

(i) विचतुरः ।	(ii) अक्षिभ्रुवम् ।
(iii) ब्रह्मवर्चसम् ।	(iv) श्वःश्रेयसम् ।
(v) त्रिस्तावा ।	(vi) प्रत्युरसम् ।
(vii) ओजसाकृतम् ।	(viii) जनुषान्धः ।

17.2.20. 4. Distinguish between the pairs :

- (i) सरजसम् - सरजः ।
- (ii) निःश्रेयसम् - निःश्रेयान् ।
- (iii) द्वस्तावा - द्विस्तवती ।
- (iv) अपथम् - अपन्थाः ।
- (v) मनसागुप्ता - मनोगुप्ता ।
- (vi) आत्मनापञ्चमः - आत्मपञ्चमः ।

Block 17

unit - 3

Vyākaraṇa

अलुक्समासप्रकरण (Contd.)

- 17.3.1. 964. वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६.३.७ ॥
- 17.3.2. 965. परस्य च ॥ ६.३.८ ॥
- 17.3.3. 966. हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६.३.९ ॥
- 17.3.4. 967. गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८.३.६५ ॥ वार्तिकम् ॥
- 17.3.5. 968. कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६.३.१० ॥
- 17.3.6. 969. मध्यात् गुरौ ॥ ६.३.११ ॥ वार्तिकम् ॥
- 17.3.7. 970. अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥ ६.३.१२ ॥
- 17.3.8. 971. बन्धे च विभाषा ॥ ६.३.१३ ॥
- 17.3.9. 972. तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६.३.१४ ॥
- 17.3.10. 973. प्रावृट्छरत्कालदिवां जे ॥ ६.३.१५ ॥
- 17.3.11. 974. विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ ६.३.१६ ॥
- 17.3.12. 975. घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ ६.३.१७ ॥
- 17.3.13. 976. शयवासवासिष्वकालात् ॥ ६.३.१८ ॥ वार्तिकम् ॥
- 17.3.14. 977. नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ ६.३.१९ ॥
- 17.3.15. 978. स्थे च भाषायाम् ॥ ६.३.२० ॥
- 17.3.16. 979. षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६.३.२१ ॥ पञ्च वार्तिकानि
- 17.3.17. 980. पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ ६.३.२२ ॥

- 17.3.18. 981. ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ ६.३.२३ ॥ वार्तिकम् ॥
- 17.3.19. 982. विभाषा स्वसृपत्योः ॥ ६.३.२४ ॥
- 17.3.20. 983. मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८.३.८५ ॥
- 17.3.21. 984. मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८.३.८४ ॥
- 17.3.22. Questions

17.3.1. 964. वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६.३.७ ॥

वृत्तिः - आत्मन् इत्येव, आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषाः। तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थी इति योगविभागात्समासः।

चतुर्थी after आत्मन् is not elided in technical terms in use with grammarians, when an उत्तरपद follows.

Examples :- आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषाः । The चतुर्थी is here तादर्थ्ये । The compound is formed by the योगविभाग - चतुर्थी in the sutra "चतुर्थी तदर्थार्थ - " (No.698). This is according to Bhaṭṭojī Dīkṣita. It may be noted that this योगविभाग is not found in the Māhabhāṣya. Nageśa is of the view that it is better to take it as सुप्सुपासमास । But in Balamanorama, Bhaṭṭojī's view is supported by drawing attention to the Bhaṣyaprayoga as धर्माय नियमः धर्मनियमः (in the पशुपशाह्निक).

17.3.2. 965. परस्य च ॥ ६.३.८ ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः are taken here by Anuvṛtti.

चतुर्थी of परशब्द is not elided in technical terms used in grammar when an उत्तरपद follows. Thus परस्मैपदम् । परस्मैभाषाः ।

17.3.3. 966. हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६.३.९ ॥

वृत्तिः - हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् ॥

The सप्तमी is not elided from words ending in consonants or

short अ, when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name (संज्ञा).

Example :- त्वचिसारः, one whose strength is in the skin, the bamboo. त्वचि (वल्कले) सारः यस्य त्वचिसारः वंशः (bamboo). This is व्यधिकरणपदबहुव्रीहि । On the ज्ञापक of this व्यधिकरणपदबहुव्रीहिऽ are validated. Vide sūtra सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ (No.898) and the example कण्ठेकपालः । This is सप्तमी अलुक् by अमूर्धमस्तकात् । (No.970). In त्वचिसारः, which is a संज्ञा, the present rule governs सप्तमी अलुक् । Another example of हलन्त given is युधिष्ठिरः । युध् is हलन्त and सप्तमी after that is not elided before an उत्तरपद in the form of स्थिरः । Here the change of स् of स्थिर to ष् is governed by the next sūtra. The example of अदन्त is given in the next sūtra as अरण्येतिलकाः ।

17.17.4. 967. गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८.३.६५ ॥ वार्तिकम् ॥

वृत्तिः - अभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् ।

The स of स्थिर changes to ष after गवि and युधि । In गवि and युधि there is the अनुकरण of सप्तमी ।

Examples :- (1) युधिष्ठिरः । There is ष्ट्व as per ष्टुना ष्टुः (No.113). This compound is formed as per हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् । युधिष्ठिर is the name of the eldest Pāṇḍava.

(2) गविष्ठिरः । Here स changes to ष and there is ष्ट्व । But it may be asked as to how this समास can be सप्तमी अलुक् since the word गो is

neither हलन्त nor अदन्त । The answer is that गवि in the sūtra is enough to indicate that सप्तमी in that word is not elided. Bhaṭṭojī Dīkṣita says "अत्र गवीति वचनादेवालुक् ।"

(3) अरण्येतिलकाः । अरण्य is an अदन्त । Hence सप्तमी after it is not elided when an उत्तरपद comes. It may be asked here as to how this सप्तमीसमास is possible when तिलक does not belong to the शौण्डादिगण as required by the sūtra सप्तमी शौण्डैः (No.717). Here Bhaṭṭojī says - अत्र 'संज्ञायाम्' (सू.७२१) इति सप्तमीसमासः, i.e., here the सप्तमीसमास takes place as the sūtra संज्ञायाम् (No.721). There also, the example given is अरण्येतिलकाः ।

वार्तिकम् ।

हृद्द्युभ्यां च ॥ (वा.३८८५)

सप्तमी after हृद् and दिव् is not elided when an उत्तरपद follows. Thus हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । हृदयं स्पृशति इति and दिवं स्पृशति इति । In both the cases सप्तमी has come in the sense of कर्म (कर्मणि सप्तमी). The Māhabhāṣya says that कर्मणि सप्तमी should be accepted on the ज्ञापक of these सप्तमी अलुक् compounds.

17.3.5. 968. कारनामि च प्राचां हलादौ ॥ ६.३.१० ॥

वृत्तिः - प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् ।

The सप्तमी after हलन्त or अदन्त words is not elided if the उत्तरपद begins with a consonant and the compound is the designation of

some tax assessment in Eastern countries. (राजग्राह्यो भागः करः, स एव करः, तद्विशेषवाचकः ; Tax is what is meant by कर ; it is called कर when it refers to some kind of tax.)

Example :- (1) मुकुटेकार्षापणम् दृषदिमाषकः ।

As there is अदन्तत्व in मुकुट and हलन्तत्व in दृषद्, the previous rule हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् would have applied. Yet this सूत्र comes to emphasise (नियमार्थ) that this समास occurs when it is the designation of a tax assessment only, in the case of Eastern countries only and when the उत्तरपद begins with a consonant only - कारनामि एव, प्राचाम् एव, हलादावेव ।

Why say कारनामि? See अभ्याहितपशुः । Although this animal is in honour of some august guest and it is a due, yet it is not the designation of any tax assessment. Hence there is no सप्तमी अलुक् there. Bhaṭṭojī here explains : कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम ।

Why say प्राचाम्? See यूथपशुः । Here the animal is one that belongs to a herd, which should be given to the king for the permission to allow the herd for grazing. This is not the practice in Eastern countries, although it is the designation of a kind of assessment. Hence there is no सप्तमी अलुक् ।

Why say हलादौ? See अविकटोरणः । (अविकटे उरणः मेषः). Here the उत्तरपद does not begin with a consonant (हलादि). Hence all other condition being fulfilled there is no सप्तमी अलुक् ।

Why say हलदन्तात्? See नदीदोहः । Although this is an assessment (milking at the bank of a river) in the Easter countries, the word नदी after which the सप्तमी comes (नद्यां दोहः) is neither a हलन्त nor an अदन्त । Hence there is no सप्तमी अलुक् ।

17.3.6. 969. मध्यात् गुरौ ॥ ६.३.११ ॥ वार्तिकम् ॥

The सप्तमी after the word मध्य is not elided when the word गुरु is the उत्तरपद । Example:- मध्येगुरुः, heavy at the centre. Here संज्ञायां does not apply because it is निवृत्त । Hence this not a समास in form of a proper name.

वार्तिकम् ।

अन्ताच्च । (वा. ३८६४)

The सप्तमी which comes after the word अन्त is also not dropped which the word गुरु is the उत्तरपद । Thus अन्तेगुरुः, heavy at the end.

17.3.7. 970 अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥ ६.३.१२ ॥

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words denoting what are technically known as स्वाङ्ग except after मूर्धन् and मस्तक, is not dropped when an उत्तरपद with the exception of काम follows.

Examples :- (1) कण्ठेकालः । Here कण्ठ is an अदन्त । It is स्वाङ्गवाचक । The उत्तरपद is not काम । Hence the सप्तमी after कण्ठ is not elided. It is the name of Śiva. Nāgeśa says that संज्ञायाम् comes

here by अनुवृत्ति । Bhaṭṭojī does not take cognition of it. Nāgeśa argues that if संज्ञायाम् does not come here by अनुवृत्ति, the सप्तमी अलुक् compound हृदिस्पृक् could have been formed by this rule itself and there would not have been any necessity of the वार्तिक - हृद्भ्यां च । Hence, it must be accepted that the word संज्ञायाम् comes here also by अनुवृत्ति । It is argued against this that in the instances covered by 'हलदन्तात् -', 'कारनामि -', 'अमूर्धमस्तकात् -', the सप्तमी which is in the sense of सप्तमी is not elided, while in 'हृद्भ्यां च' (a Vārtika) the सप्तमी which comes in the sense of द्वितीया denoting कर्म (हृदयं स्पृशति and दिवं स्पृशति) and which is therefore कर्मणि सप्तमी, is retained. Hence the latter (हृदिस्पृक्) cannot be covered by the present sūtra whether you have the अनुवृत्ति of संज्ञायाम् or not. Hence the वार्तिक is necessary. Without that वार्तिक, सप्तमी itself would not have come. Then what to say about its अलुक्? This view of the वार्तिककार in not mentioning about the अनुवृत्ति of संज्ञायाम् in his Vṛtti.

Another Example :- (2) उरसिलोमा । This is also some name, some say. By the ज्ञापक of this, the possibility of व्यधिकरणपदबहुव्रीहि is understood.

Why say अमूर्धमस्तकात्? See मूर्धशिखः, मस्तकशिखः । Here the words मूर्धन् which is हलन्त and मस्तक which is अदन्त have been used. Hence, due to the prohibition as अमूर्धमस्तकात्, the सप्तमी after मूर्धन् and मस्तक is not retained.

Why say अकामे? See मुखे कामो अस्य मुखकामः । Since the word

काम, which is prohibited, comes as the उत्तरपद, the सप्तमी after मुख (an अदन्त) is not retained.

17.3.8. 971. बन्धे च विभाषा ॥ ६.३.१३ ॥

वृत्तिः - हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् ।

The सप्तमी coming after हलन्त or अदन्त words is optionally elided when the word बन्ध follows (i.e., is an उत्तरपद) in a तत्पुरुष । (Here तत्पुरुष comes by अपकर्ष from the next rule - तत्पुरुषे कृति बहुलम्).

Examples :- हस्तेबन्धः - हस्तबन्धः ।

It may be noted here that बन्धः can be derived in two ways as बन्धनं बन्धः with घञ् and as बध्नाति इति बन्धः with पचाद्यच् । When घञन्त बन्ध is the उत्तरपद then अलुक् of सप्तमी is optional as shown above. But when अच्-अन्त बन्ध follows there is the prohibition of अलुक् by नेन्सिद्धबध्नातिषु (No.977). Hence there is only one form of the compound as हस्तबन्धः ।

Why say हलदन्तात्? See गुप्तिबन्धः । Here गुप्ति after the सप्तमी comes (गुप्तौ - कारागृहे - बन्धः), is neither हलन्त nor अदन्त. Hence there is no optional अलुक् of सप्तमी । The सप्तमी is regularly elided here.

Why तत्पुरुषे? See हस्ते बन्धः यस्य हस्तबन्धः । In the बहुव्रीहिसंमास the सप्तमी is regularly elided. It is only in the तत्पुरुष, सप्तमी अलुक् comes optionally.

17.3.9. 972. तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।। ६.३.१४ ।।

In the तत्पुरुष compound, the dropping of सप्तमी is not uniformly done (बहुल) when कृदन्त words come as the उत्तरपद ।

Examples :- (1) स्तम्बेरमः - स्तम्बरमः । (2) कर्णेजपः - कर्णजपः । (जपती इति जपः with अच् as per स्तम्बकर्णयोरमिजपोः - Here there is optionality about सप्तमी अलुक् । But in some cases there is no अलुक् regularly, as for instance, inकुरुचरः (कुरुषु चरः), which is an उपपदसमास । Here चरतीति चरः with ट (अ) as per चरेष्टः (No.2930).

17.3.10. 973. प्रावृट्छरत्कालदिवां जे ।। ६.३.१५ ।।

The सप्तमी after प्रावृट्, शरत्, काल and दिव् is not elided when ज is the उत्तरपद ।

Examples :- (1) प्रावृषिजः । (2) शरदिजः । (3) कालेजः । (4) दिविजः । It may be contended here saying that these cases are all covered by 'हलन्तात्सप्तम्याः -' (No.966). Hence, Bhaṭṭojī approvingly says that this is only a detail (प्रपञ्च) of the previous sūtra - पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । जः is a कृदन्त with ड (जायते इति जः).

17.3.11. 974. विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।। ६.३.१६ ।।

वृत्तिः - एभ्यः सप्तम्या अलुग्जे । (ज इति अनुवर्तते)

The सप्तमी after वर्ष, क्षर, शर, वर is not elided optionally in a

तत्पुरुष when ज follows as an उत्तरपद ।

Examples :- (1) वर्षजः - वषजः । (2) क्षरेजः - क्षरजः । (3) शरेजः - शरजः । (4) वरेजः - वरजः ।

17.3.12. 975. घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ ६.३.१७ ॥

वृत्तिः - सप्तम्या विभाषया लुक् स्यात् ।

The सप्तमी after the designations of the gradations of time is retained optionally when तरप्, तमप्, ट्यु or ट्युल् follows or when काल follows as the उत्तरपद । घ - तरप् and तमप् - तरप्तमपौ घः (No.2003) and ट्यु and ट्युल् - तन ।

Examples :- When घ follows - (1) पूर्वाह्णेतरे - पूर्वाह्णतरे । (2) पूर्वाह्णेतमे - पूर्वाह्णतमे ।

When काल follows - पूर्वाह्णेकाले - पूर्वाह्णकाले ।

When तन follows - पूर्वाह्णेतने - पूर्वाह्णतने ।

17.3.13. 976. शयवासवासिष्वकालात् ॥ ६.३.१८ ॥

वार्तिकम् ।

The सप्तमी is optionally not elided after words other than those denoting some stages of time, when the उत्तरपद is शय, वास or वासिन् ।

Examples :- (1) खेशयः - खशयः । (2) ग्रामेवासः - ग्रामवासः । (3) ग्रामेवासी - ग्रामवासी । Here सप्तमी has come after हलदन्तः.

It must be stated that सप्तमी has come after हलन्त or अदन्त words. If not the सप्तमी is dropped. See, for instance, भूमिशयः (भूमौ शेते इति). Here भूमिशब्द being neither हलन्त nor अदन्त has its सप्तमी dropped before शय as the उत्तरपद । The same is the case if वास or वासिन् follows.

वार्तिकम् ।

अपो योनियन्मतुषु ॥ (वा. ३८७६)

The सप्तमी coming after अप् is not elided when योनि is the उत्तरपद or when यत् or मतुप् has to be attached.

Examples :- (1) अप्सु योनिः उत्पत्तिः यस्य सः अप्सुयोनिः ।

(2) अप्सु भवः अप्सव्यः । Here अप्सु + यत् (दिगादित्वाद् यत्) ; then गुण by ओर्गुणः (No.847) -सप्सो + य ; अवादेश by 'वान्तो यि -' (No.33) - अप्सव्यः is the form.

(3) अप्सुमन्तौ । अप्सु इति पदं यदीयमन्त्रयोः अस्ति तौ अप्सुमन्तौ । They are "आज्यभागौ" । मतुप् is added and the सप्तमी of अप्सु is not elided before मतुप् ।

It may be noted here that "अप्सु" in the विग्रह is the अनुकरणशब्द । Hence its सप्तमी is never elided. In that case मतुप् is unnecessary. In that case मतिषु is a better reading. Then अप्सुमतिः would be the example.

It should not be argued that the reading मतिषु is not found in the महाभाष्य, because the example अप्सुमति is found in the भाष्यवृत्ति ।

17.3.14. 977. नेत्सिद्धबध्नातिषु च ॥ ६.३.१६ ॥

वृत्तिः - इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलग्न ।

The सप्तमी is not retained when an इन्नन्त word, the word सिद्ध or some derivative of the root बन्ध् is the उत्तरपद ।

Examples :- (1) स्थण्डिलशायी (स्थण्डिले शेतुं शीलम् अस्य). This is before इन्नन्त । (2) सांकाश्यसिद्धः (सांकाश्ये सिद्धः). This is before the word सिद्ध । (3) चक्रबद्धः (चक्रे बध्नाति इति). This is before a derivative of बन्ध् ।

17.3.15. 978. स्थे च भाषायाम् ॥ ६.३.२० ॥

वृत्तिः - सप्तम्या अलुग् न ।

The सप्तमी is not retained in "language" (ordinary writings) when स्थ is the उत्तरपद ।

Example :- समस्थः । (समे तिष्ठति इति). Here सप्तमी of सम is elided.

Why say भाषायाम्? See कृष्णोऽस्याः खरेष्ठः । Here सप्तमी is not elided in Veda - आ खरेष्ठः । This is the निषेध pertaining to तत्पुरुषे कृति बहुलम् (No.972), but not pertaining to 'अमूर्धमस्तकात्-' (No.970). Hence कण्ठेस्थः in 'कण्ठेस्थः कालोऽस्य' in the Bhāṣya on अनेकमन्यपदार्थे (No.830) is correct. The previous sūtra is the निषेध of तत्पुरुषे कृति बहुलम् but not that of 'अमूर्धमस्तकात्-' (No.970).

17.3.16. षष्ठी आक्रोशे ।। ६.३.२१.।। पञ्च वार्तिकानि ।।

The षष्ठी is retained when an उत्तरपद follows if abuse is meant by the compound.

Example :- चौरस्य कुलम् चौरस्यकुलम् । The compound expresses abuse निन्दा । Hence the षष्ठी is not elided when an उत्तरपद follows.

Why say आक्रोशे? See ब्राह्मणकुलम् (ब्राह्मणस्य कुलम्). Here no निन्दा is meant. Here the षष्ठी is not retained.

पञ्च वार्तिकानि ।

(1) वाचिकपश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु । (वा.३.८६७)

The षष्ठी coming after वाच्, दिश्, पश्यत् is retained when युक्ति, दण्ड, हर are respectively the उत्तरपद ।

Examples :- (i) वाचोयुक्तिः । Here after वाच् the षष्ठी is not elided as युक्ति is the उत्तरपद as per this वार्तिक । (षष्ठी शेषे). It means "reason for a statement."

(ii) दिशोदण्डः । The षष्ठी after दिश् is not elided because दण्ड is the उत्तरपद । (कर्मणि कृद्योगा षष्ठी). It means "punishment of a whole quarter."

(iii) पश्यतोहरः । The षष्ठी after पश्यत् is not elided because हर in the उत्तरपद । Here षष्ठी is by षष्ठी चानादरे (No.635). The compound means "one that will rob before one's eyes".

All these are cases of सुप्सुपासमास (सह सुपा - No.649).

(2) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति । (वा.३८६८ - ३८६९)

The षष्ठी is retained by निपातन in the compounds आमुष्यायण, आमुष्यपुत्र and आमुष्यकुलिका ।

(i) आमुष्यायणः । अमुष्य अपत्यम् (पुमान्) आमुष्यायणः । फक् comes as per नडादिभ्यः फक् (as अमुष्य is read in नडादि class) ; अमुष्य + फक् (अयन) ; आदिवृद्धि as per किति च (No.1076) ; षष्ठी अलुक् by निपातन ; न changes to ण ।

(ii) अमुष्यपुत्रिका । अमुष्यपुत्रः is read in मनोज्ञादि class. In the sense of अमुष्यपुत्रस्य भावः, वुञ् comes as per द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (No.1798) ; वुञ् = अक ; षष्ठी अलुक् ; स्त्रीप्रत्यय 'टाप्', आदिवृद्धि by तद्धितेष्वचामादेः (No.1075) ; इत्त्व as per प्रत्ययस्थात् - (No.463).

(iii) आमुष्यकुलिका । अमुष्यकुलः is also read in मनोज्ञादि class ; अमुष्यकुलस्य भावः, वुञ्, अक, आदिवृद्धि, टाप्, इत्त्व as in the case of आमुष्यपुत्रिका ।

Here it may be noted that the अलुक् of षष्ठी is ज्ञापित by the reading of अमुष्य, अमुष्यपुत्र and अमुष्यकुल in the मनोज्ञादि class. The present वार्तिक is only referring to that ज्ञापक and it does not enjoin anything new.

(3) देवानां प्रिय इति च मूर्खे । (वा.३९००)

The compound देवानांप्रियः retains the षष्ठी to mean a dullard.

Elsewhere, i.e., when षष्ठी is dropped, it means beloved of gods - देवप्रियः । देवानां मूर्खाणां प्रियः - देवशब्द here is derived from दिवु क्रीडायाम् - क्रीडासक्ताः मूर्खाः, तेषां प्रियः । In देवप्रियः, देव means 'god'.

(4) शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः । (वा.३६०१)

शुनः is षष्ठी एकवचन form of श्वन् (dog). षष्ठी after श्वन् is not dropped when शेष, पुच्छ or लाङ्गूल is the उत्तरपद ।

Examples :- (i) शुनःशेषः । (ii) शुनःपुच्छः । (iii) शुनोलाङ्गूलः ।

The Mahabhasya says - संज्ञायाम्, i.e., when the compounds are proper names. शुनः शेषमिव शेषं यस्य, etc., are the विग्रहः.

(5) दिवश्च दासे । (वा.३६०२)

षष्ठी after दिव् is retained when दास is the उत्तरपद । Thus दिवोदासः । This is the name of a राजर्षि ।

17.3.17. 980. पुत्रोऽन्यतरस्याम् ॥ ६.३.२२ ॥

वृत्तिः - षष्ठ्याः पुत्रे परे अलुग्वानिन्दायाम् । (आक्रोशे by अनुवृत्ति from the previous sūtra).

The षष्ठी is optionally retained when पुत्र is the उत्तरपद and the compound implies निन्दा .

Example :- दास्याःपुत्रः - दासीपुत्रः । Since the compound implies abuse, the षष्ठी is optionally retained.

Why say निन्दायाम्? See ब्राह्मणीपुत्रः । Here no abuse is meant. Hence, षष्ठी is dropped. In दास्याः पुत्र, it is not a fact that is told, but it is an abuse. In the case of ब्राह्मणीपुत्रः, the fact is told and no abuse is implied.

17.3.18. 981. ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः ।। ६.३.२३ ।। वार्तिकम् ।।

वृत्तिः - विद्यासम्बन्धयोनिःसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्याः अलुक् ।

The षष्ठी after a ऋदन्त word implying relationship through study (विद्या) or marriage, is retained when an उत्तरपद follows.

Examples :- (i) विद्यासम्बन्धः - होतुरन्तेवासी । Here the relation between होतृ and his disciple (अन्तेवासी) is one of the teacher and taught (i.e., study). Hence षष्ठी after the ऋदन्त word होतृ is retained.

(ii) योनिःसम्बन्धः - होतुः पुत्रः । Here the relation between the होतृ and पुत्र is one of the father and the son, i.e., योनिःसम्बन्ध । Hence षष्ठी after होतृ, a ऋदन्त, is retained.

Similarly (iii) पितुरन्तेवासी and (iv) पितुः पुत्रः । पितृ is a ऋदन्त words. Their षष्ठी is retained as in the case of होतुरन्तेवासी and होतुः पुत्रः respectively.

वार्तिकम् ।

विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् । (वा.३.६०३)

In विद्यायोनिःसम्बन्ध referred to above, the relation existing between

the पूर्वपद and the उत्तरपद should be taken into account.

Examples :- (i) होतृधनम् । (ii) पितृधनम् । Here in the case of धनम् (the उत्तरपद) has neither विद्यासम्बन्ध nor योनिसम्बन्ध । Hence there is no अलुक् of षष्ठी ।

17.3.19. 982. विभाषा स्वसृपत्योः ॥ ६.३.२४ ॥

वृत्तिः - ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक्वा स्वसृपत्योः परयोः ।

The षष्ठी after a ऋदन्त word is optionally retained when the word स्वसृ or पति is the उत्तरपद ।

If षष्ठी is retained (अलुक्) we have to look forward to the next sutra -

17.3.20. 983. मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ६.३.२५ ॥

वृत्तिः - आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे ।

In a compound the स of स्वसृ coming after मातुः or पितुः (in षष्ठ्यन्त) is optionally changed into ष ।

Examples :- (i) मातुःष्वसा - मातुःस्वसा । (ii) पितुःष्वसा - पितुःस्वसा ।
In these cases where षष्ठी (मातुः and पितुः) is retained, the change of स of स्वसा into ष is optional.

When, on the other hand, there is the लुक् of षष्ठी after मातृ or पितृ, we have to look forward to the following sūtra -

17.3.21. 984. मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८.३.८४ ॥

वृत्तिः - आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे ॥

In a compound the स of स्वसु become ष when after मातृ or पितृ the षष्ठी is elided.

Examples :- (i) मातृष्वसा ।

(ii) पितृष्वसा ।

Here in the compound with मातृ or पितृ (with षष्ठी elided) स of स्वसु is changed into ष । But if there is no compound, there is no change of the स of स्वसु into ष । Thus we have मातुः स्वसा and पितुः स्वसा ।

अलुक्पक्षे षत्वस्य विकल्पः । लुक्पक्षे षत्वस्य नित्यता ।

17.3.22. Questions

17.3.22. 1. Explain the following sūtras :

- (i) परस्य च ।
- (ii) गवियुधिभ्यां स्थिरः ।
- (iii) मध्याद् गुरौ ।
- (iv) बन्धे च विभाषा ।
- (v) षष्ठ्या आक्रोशे ।
- (vi) पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

17.3.22. 2. Explain the following वार्तिकाः :

- (i) हृद्युभ्यां च ।
- (ii) अन्ताच्च ।
- (iii) अपो योनियन्मतुषु ।
- (iv) वाग्लिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ।
- (v) दिवसश्च दासे ।
- (vi) विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ।

17.3.22. 3. Account for the following compounds :

- (i) आत्मनेपदम् ।
- (ii) त्वचिसारः ।
- (iii) कण्ठेकालः ।
- (iv) स्तम्बरमः ।
- (v) दिविजः ।
- (vi) खेशयः ।
- (vii) चक्रबद्धः ।
- (viii) समस्थः ।

17.3.22. 4. Distinguish between the pairs :

- (i) कर्णेजपः - कर्णजपः ।
- (ii) वर्षेजः - वर्षजः ।
- (iii) ग्रामेवासः - ग्रामवासः ।

(iv) देवानांप्रियः - देवप्रियः ।

(v) पितृष्वसा - पितुःस्वसा ।

(vi) मातृष्वसा - मातुःस्वसा ।

17.3.22. 5. Give an account of पञ्चमी अलुक् समास ।

17.3.22. 6. Write a note on cases of तृतीया अलुक् ।

17.3.22. 7. Give an account of षष्ठी अलुक् समास ।

17.3.22. 8. Write an essay on सप्तमी अलुक् समास ।

NOTES

This image shows a single sheet of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There is no text or other markings on the paper.

Block 17

unit - 4

Vyākaraṇa

समासाश्रयविधिप्रकरणम्

- 17.4.1. 985. धरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्रमतहतेषु
ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ६.३.४३ ॥
- 17.4.2. 986. नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ६.३.४४ ॥
- 17.4.3. 987. उगितश्च ॥ ६.३.४५ ॥
- 17.4.4. 988. हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ६.३.५० ॥
- 17.4.5. 989. वा शोकष्यज्जरोषु ॥ ६.३.५१ ॥
- 17.4.6. 990. पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६.३.५२ ॥
- 17.4.7. 991. पद्यत्यतदर्थे ॥ ६.३.५३ ॥
- 17.4.8. 992. हिमकाषिहतिषु च ॥ ६.३.५४ ॥
- 17.4.9. 993. ऋचः शे ॥ ६.३.५५ ॥
- 17.4.10. 994. वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६.३.५६ ॥
वार्तिकम् ।
- 17.4.11. 995. उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६.३.५७ ॥
वार्तिकम् ।
- 17.4.12. 996. पेपंवासवाहनधिषु च ॥ ६.३.५८ ॥
- 17.4.13. 997. एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६.३.५९ ॥
- 17.4.14. 998. मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६.३.६० ॥

17.4.15. 999. इको हस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६.३.६१ ॥

वार्तिके ।

17.4.16. 1000. एकतद्धिते च ॥ ६.३.६२ ॥

17.4.17. 1001. ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६.३.६३ ॥

17.4.18. 1002. त्वे च ॥ ६.३.६४ ॥

17.4.19. Questions

17.4.1. 985. घरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः

॥ ६.३.४३ ॥

Here उत्तरपदे has its अधिकार, vide अलुगुत्तरपदे (No.958 - 6.17.1.) ; अलुगधिकार is terminated before आनङ्कृतो द्वन्द्वे (No.921 - 6.3.25). The word भाषितपुंस्कात् is अनुवृत्त from स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् - (No.821 - 6.3.34). By ड्यः, तदन्त should be understood, because डी itself cannot be अनेकाच् । Now the वृत्ति is -

भाषितपुंस्काद्यो डी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद्घरूपकल्पप् प्रत्ययेषु परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु ।

The feminine affix डी coming after a भाषितपुंस्क word of more than one syllable is shortened, when the affix घ, रूपप् or कल्पप् is attached or when चेलट्, ब्रुव, गोत्र, मत or हत is the उत्तरपद ।

Examples :- (i) ब्राह्मणितरा । (ii) ब्राह्मणितमा । Here तरप् and तमप् are घ - तरप् तमपौ घः (No.2003). Both तरप् and तमप् come in the sense of अतिशयन - अतिशयने तमबिष्टनौ (No.2001) and द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।। (No.2005). Here ब्राह्मणी is a भाषितपुंस्क word ending in डी । It is अनेकाच् । It is shortened before घ, i.e., तरप् and तमप् ।

(iii) ब्राह्मणिरूपा । रूपप् comes by प्रशंसायां रूपप् (No.2021). Here ब्राह्मणी is भाषितपुंस्क ending in डी and अनेकाच् । It is shortened before रूपप् प्रत्यय ।

(iv) ब्राह्मणिकल्पा । कल्पप् comes as per ईषदसमाप्तौ कल्पप् -

(No.2022). ब्राह्मणी which is भाषितपुंस्क word ending in डी, has become short before कल्प् ।

(v) ब्राह्मणिचेला । (vi) ब्राह्मणिब्रुवा । (v) ब्राह्मणिगोत्रा । चेलट् is a टिट् । चेलट् and the rest (ब्रुव, गोत्र, मत and हत) give the meaning of deprecation (कुत्सन) and are compounded as per the sūtra कुत्सितानि कुत्सनैः (No.732). Here ब्राह्मणी which is a भाषितपुंस्क word ending डी gets shortened before चेलट्, ब्रुव and गोत्र ।

Similarly we have (viii) ब्राह्मणिमता and (ix) ब्राह्मणिहता । These are also compounded as per कुत्सितानि कुत्सनैः । (No.732) and the ड्यन्त भाषितपुंस्क word ब्राह्मणी is shortened as per the present sūtra.

Why say ड्यः? See दत्तातरा । Here दत्ता is a भाषितपुंस्क word ending in टाप् but not in डी । Hence the word दत्ता is not shortened as per the present sūtra before घ (i.e., तरप्).

Why say भाषितपुंस्कात्? See आमलकीतरा, कुवलीतरा । Here आमलकी and कुवली are not भाषितपुंस्क. Hence although they are ड्यन्त, they are not shortened before तरप् ।

17.4.2. 986. नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ६.३.४४ ॥

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - अड्यन्तनद्या ड्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।

Words technically known as नदी, other than those mentioned in the previous sūtra (शेष), optionally become shortened when घ, etc.,

follow. शेष here means (पूर्वसूत्रे) उक्तादन्यः । Those words having नदीसंज्ञा other than those mentioned in the previous sūtra, are शेष । In the previous sūtra, the words ending in डी and having more than one syllable. [Those have नदीसंज्ञा - यू स्याख्यौ नदी (No.266) - ई and ऊ in the feminine are नदी]. By शेष are meant words other than ड्यन्त which have more than one syllable (अनेकाच्) and the ड्यन्त words which are having one syllable only. Hence the rule prescribing ह्रस्व for नद्यन्त words applies to words ending in डी provided they are एकाच् and to other words ending in ऊ provided they are अनेकाच् । भाषितपुंस्कत्व condition does not apply here.

Examples :- (i) ब्रह्मबन्धुतरा - ब्रह्मबन्धूतरा । The word ब्रह्मबन्धू is उङन्त as per उङुतः (No.521). The final of ब्रह्मबन्धू is shortened optionally. This is an example of a नद्यन्त other than ड्यन्त and अनेकाच् ।

(ii) स्त्रितरा - स्त्रीतरा । This is an example of ड्यन्त एकाच् ।

Similarly we can have forms like ब्रह्मबन्धुतमा - ब्रह्मबन्धूतमा, ब्रह्मबन्धुरूपा - ब्रह्मबन्धूरूपा, ब्रह्मबन्धुकल्पा - ब्रह्मबन्धूकल्पा, etc., and स्त्रितमा - स्त्रीतमा, स्त्रिरूपा - स्त्रीरूपा, स्त्रिकल्पा - स्त्रीकल्पा, etc.

वार्तिकम् ।

कृन्नद्या न । (वा.३६३८)

The word made into a नदी by some कृत् affix does not become shortened when घ, etc., follow. Thus in लक्ष्मीतरा, the word लक्ष्मी is a नदी due to the addition of मुट् and उणादि ई (कृत्) as per लक्ष्मेर्मुट्

(उणादि, १.१६०). Hence the above rule does not apply to it and there is no optionality regarding the shortening. Hence the form is लक्ष्मीतरा ।

17.4.3. 987. उगितश्च ।। ६.३.४५ ।।

वृत्तिः - उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।

A word made नदी by some affix which has उक् letters (उ ऋ लृ) are इत्, will optionally shorten its final before घ, etc.

Example :- विदुषतरा । Here विदुषी is from the root विद् with वसु (which is an उगित्) as per विदेः शतुर्वसुः (No.3105) and डीप् । This word with नदीसंज्ञा after an उगित् shorten with its final optionally. When there is shortening the form would be विदुषितरा । When there is no shortening there is पुंवद्भाव as per तसिलादिषु - (No.836) and the form would be विद्वत्तरा । Thus due to the optionality of the उगित नद्यन्त shortening its final there are two forms here as विदुषितरा and विद्वत्तरा । The वार्तिक "विद्वच्छेयसोः पुंवत्वं न वक्तव्यम्" has no traces in the Mahabhasya. Hence there is necessarily पुंवत्त्व and there cannot be a form like विदुषीतरा । Bhattoji says - "वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इति उदाहृतम् । तन्निर्मूलम् ।" (निर्मूलम् = without authority).

17.4.4. 988. हृदयस्य हल्लेखयदण्लासेषु ।। ६.३.५० ।।

The word हृदय becomes हृत् when लेख and लास are उत्तरपदs and when the affixes यत् and अण् are attached.

Examples :-

(i) हृदयं लिखति इति हल्लेखः । कर्मण्यण् । Here हृदय becomes हृत् before लेख ।

(ii) हृदयं प्रियम् हृद्यम् । There is यत्प्रत्यय as per हृदयस्य प्रियः (No.1647).

(iii) हृदयस्य इदं हार्दम् । By तस्येदम् (No.1500) -अण् is added to हृत् which is the substitute of हृदय when अण् is added.

(iv) हल्लासः - लास is घञन्त । हृत् आदेश for हृदय ।

Here in the case of लेख, it should be taken as अणन्त । If it is घञन्त, the form should be हृदयलेखः (i.e., there is no हृदादेश for हृदय । By the ज्ञापक of लेख, there is परिभाषा - उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति (प.२६) - "In the section of उत्तरपद, affixes mentioned do not include words ending in those affixes". This inference is on the basis of the use of अण् and लेख (an अणन्त separately).

17.4.5. 989. वा शोकष्यज्ज्वरोगेषु ॥ ६.३.५१ ॥

The substitution of हृत् for हृदय is optional when शोक and रोग are the उत्तरपद or when ष्यज् प्रत्यय is added.

Examples :- (i) हृच्छोकः - हृदयशोकः ।

(ii) हृद्रोगः - हृदयरोगः ।

(iii) सुहृदस्य भावः सौहार्दम् - सौहृदय्यम् ।

In the case of सौहार्दम्, there is अज् in the sense of भाव as सुहृत् belongs to ब्राह्मणादि class. Then there is उभयपदवृद्धि as per हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (No.1133).

The purpose of the substitution is served by the independent word हृद् which means the same as हृदय । Hence the substitution is only to highlight diversity of derivation. Bhattoji says - हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति, तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

17.4.6. 990. पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६.३.५२ ॥

वृत्तिः - एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् ।

The word पाद is substituted by अदन्त word पद when आजि, आति, ग or उपहत follows as the उत्तरपद ।

Examples :- (i) पादाभ्यामजति इति पदाजिः ।

(ii) पादाभ्यामतति इति पदातिः ।

In the case of पदाजि and पदाति there is इण् प्रत्यय after अज् (अज गतिक्षेपणयोः) and अत् (अत गतौ) ; with आदिवृद्धि the forms are आजि and आति then with पदादेश for पाद, the forms are पदाजि and पदातिः । The sutra that governs इण् प्रत्यय is अज्यतिभ्यां पादे च (उणादि - ५७०-५७१). In the sutra आजि is read without वी due to निपातन । This is stated by Bhattoji by anticipating वीभाव as per "अजेर्व्यघञपोः" (No.2292). [अजेर्व्यभावो (वी+अभावो) निपातनात्].

(iii) पदगः - पादाभ्यां गच्छतीति । गम् धातु gets ड (गम् + ड, ग् + अ) as per the वार्तिक - अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् - coming under the sutra गमश्च, अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः (No.2964 - 2965). When this उप्रत्ययान्त "ग" follows as the उत्तरपद, पाद is substituted by पद ।

(iv) पदोपहतः - पादाभ्याम् उपहतः । There is here also the substitution of पद for पाद when उपहत is the उत्तरपद ।

17.4.7. 991. पद्यत्यतदर्थे ।। ६.३.५३ ।।

वृत्तिः - पादस्य पत् स्यादतदर्थे यति परे ।

The word पाद becomes (is substituted by) पद् when यत् not implying तादर्थ्य follows as the उत्तरपद ।

Examples :- पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । In पद्याः, यत् has come in the sense of विध्यति (hurts) but not in the sense of तादर्थ्य (serving the purpose of पाद). Hence there is पद्आदेश । Here पद्याः refer to the sugar crystals which are so big as to hurt the feet when trod upon. The sūtra governing this is विध्यत्यधनुषा (No.1635).

Why say अतदर्थे? See पादार्थमुदकं पाद्यम् । Here यत् comes as per पादार्थाभ्यां च (No.2093). Before यत् in the sense of तादर्थ्य, there is no substitution of पद् for पाद । Hence we have the form पाद्यम् (पाद + यत्).

वार्तिकम् ।

इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ (वा.३६४५)

The substitution of पद् for पाद should be extended to the case when the affix इक् follows in the sense of चरति (walks on foot). Thus we have पदिकः । Here इक comes after पाद in the sense of 'walks on foot'. Hence there is substitution of पद् for पाद । [This इक is the substitution for ठन् (ठ) as per ठस्येकः (No.1170) ; ठन् comes as per पर्पादिभ्यष्टन् (No.1558) - as पाद belongs to पर्पादि list]. This वार्तिक is only an अनुवाद of the गणसूत्र - पादः पञ्च in the पर्पादिगण ।

17.4.8. 992. हिमकाषिहतिषु च ॥ ६.३.५४ ॥

The word पाद gets substituted by पद् when हिम, काषिन्, or हति follows as the उत्तरपद ।

Examples :- (i) पद्धिमम् । (पादस्य हिमम्).

(ii) पत्काषी । (पादौ पादाभ्यां वा कषति).

By सुप्यजातौ - (No.2988), there is णिनि added to कष् ।

(iii) पद्धतिः । (पादाभ्यां हतिः).

Here हन्यते इति हतिः - कर्मणि क्तिन् ।

In all these cases पाद is substituted by पद् as हिम, काषिन् and हति follow as the उत्तरपदः., as per the present sūtra.

17.4.9. 993. ऋचः शे ॥ ६.३.५५ ॥

वृत्तिः - ऋचः पादस्य पत्स्याच्चे परे ।

The word पाद of a ऋच् is substituted by पद् when the affix श follows.

Example :- (गायत्रीं) पच्छः (शंसति). It means that one praises every पाद (पादं पादम्) of the गायत्रीछन्दस् । Here there is the substitution of पद् for पाद of a ऋच् as श follows.

Why say ऋचः? See पादशः (कार्षापणं ददाति). Here one gives one कार्षापण measure of chowries at the rate of a fourth (पाद) of it each time. पाद does not refer to ऋच् । Hence there is no substitution of पद् for पाद ।

17.4.10. 994. वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६.३.५६ ॥

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - पादस्य पत् ।

The word पाद gets substituted optionally by पद् when घोष, मिश्र or शब्द follows as the उत्तरपद ।

Examples :- (i) पद्घोषः - पादघोषः । (पादयोः घोषः).

(ii) पन्मिश्रः - पादमिश्रः । (पादेन मिश्रः).

(iii) पच्छब्दः - पादशब्दः । (पादयोः शब्दः)

Here as per the rule the substitution of पद् for पाद is optional when घोष, मिश्र or शब्द follows.

वार्तिकम् ।

निष्के चेति वाच्यम् ॥ (वा. ३६५६).

It should be said that पद् is substituted for पाद also when निष्क is the उत्तरपद ।

Thus we have पन्निष्कः - पादनिष्कः (gold measuring one पाद).
पादश्चासौ निष्कश्च - a कर्मधारय ।

17.4.11. 995. उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६.३.५७ ॥

वार्तिकम् ।

The word उदक gets substituted by उद when an उत्तरपद follows provided the compound is a common name.

Example :- उदमेघः । This is the name of some one on the similarity with the cloud full of water. Hence उदक gets substituted by उद when an उत्तरपद (मेघ here) follows.

वार्तिकम् ।

उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ (वा. ३६६६)

The word उदक gets substituted by उद even when it is an उत्तरपद also, provided the compound is a proper name. Thus we have क्षीरोदः as the proper name of an ocean. क्षीरम् उदकं यस्य क्षीरोदः ।

17.4.12. 996. पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ६.३.५८ ॥

The word उदक is substituted by उद also when पेषम्, वास, वाहन or धि follows as the उत्तरपद । This rule is to apply when the compound is not a proper name.

Examples :- (i) उदपेषं पिनष्टि । It means उदकेन पिनष्टि ।

(ii) उदवासः । उदके वासः ।

(iii) उदवाहनः । उदकस्य वाहकः - it means.

(iv) उदधिः । उदकं धीयतेऽस्मिन् ।

In उदपेषम्, there is णमुल् by स्नेहने पिषः (No.3350). उदवाहनः has वाहन derived from वह् with करणे ल्युट् (युवोरनाकौ - No.1247) - यु = अन । उदधि has धि, a कृदन्त with किप्रत्यय as परकर्मण्यधिकरणे च (No.3271). In all these उदक has been substituted by उद as per the present rule.

The word उदधि in the sense of ocean, the substitution of उद for उदक is as per the previous rule, i.e., उदकस्योदः संज्ञायाम् (No.995), as it is a name.

17.4.13. 997. एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६.३.५९ ॥

The word उदक gets optionally substituted by उद when the उत्तरपद begins with a consonant and means something to fill up (पूरयितव्ये).

Example :- उदकुम्भः - उदककुम्भः । Here कुम्भ, the उत्तरपद, begins with a single consonant but not with a conjunct consonant (संयुक्ताक्षर)

and gives the meaning of something to be filled (कुम्भ has to be filled). Hence उदक is substituted optionally by उद ।

Why say एक (हल)? See उदकस्थाली । Here the उत्तरपद - स्थाली begins with a conjunct consonant, but not by a single consonant. Hence there is no substitution of उद for उदक ।

Why say पूरयितव्ये? See उदकपर्वतः । Here the उत्तरपद 'उदक' is no doubt beginning with a single consonant. Yet it does give the meaning of something to be filled (पर्वत cannot be filled). Hence there is no substitution of उद for उदक ।

17.4.14. 998. मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च

॥ ६.३.६० ॥

The word उदक is substituted by उद optionally when मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध or गाह follows as an उत्तरपद । This is for अपूरयितव्यार्थ ।

Examples :- (1) उदमन्थः - उदकमन्थः ।

(2) उदौदनः - उदकौदनः ।

इत्यादि - उदसक्तुः - उदकसक्तुः । उदबिन्दुः - उदकबिन्दुः । उदवज्रम् - उदकवज्रम् । इत्यादि ।

In all the cases उदक gets substituted by उद only optionally.

17.4.15. 999. इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य ॥ ६.३.६१ ॥

वार्तिके ।

वृत्तिः - इगन्तस्याड्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे ॥

According to Galava, ई, ऊ, ऋ (इक्) are optionally shortened, but not डी, when an उत्तरपद follows.

Example :- ग्रामणिपुत्रः - ग्रामणीपुत्रः । ग्रामणी is ग्रामं नयतीति । ईकार is here from नी (धातु). It is not the ई of डी । Hence, there is optional shortening of that ई (an इक्). It is either a कर्मधारय or षष्ठीतत्पुरुष ।

Why say इक्? See रमापतिः । Here रमा is not an इगन्त । Hence there is no question of shortening it before an उत्तरपद ।

Why say अड्य? See गौरीपतिः । गौरी is ड्यन्त । Hence there is no question of shortening its final when an उत्तरपद follows.

It is be asked here as to whether गालवस्य is meant to introduce optionality here. The answer is that it is not so. The word गालव is referred to out of respect, but not for introducing optionality because that optionality is achieved by the अनुवृत्ति of अन्यतरस्याम् here also. Bhattoji says - "गालवग्रहणं पूजार्थम्, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ।"

वार्तिके ।

(1) इयङ्उवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वक्तव्यम् ॥ (वा.३६६३)

The optional shortening of इगन्त does not exist in the case of

words that admit of इयङ् for इ or उवङ् for उ and of indeclinables.

Examples :- (i) श्रीमदः । (ii) भूभङ्गः । श्री and भू are sure to get इयङ् and उवङ् when उजादिप्रत्यय follows. Hence, they are called इयङुवङ्भाविनौ । Then they do not get shortened as per the present वार्तिक ।

(iii) शुक्लीभावः । Here शुक्ली by च्वि in the sense of अभूततद्भाव as per the वार्तिक - अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् (under No.2117). By अस्य च्वौ (No.2118), there ईत्त्व and by च्वौ च (No.2120) पूर्वस्य दीर्घः । Due to निपातन, it is an अव्यय । vide 'उर्यादिच्चिडाचश्च' (No.762).

(2) अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् ।। (वा.३६६४)

It should be stated that the optionality of इङान्त shortening is not cancelled in the case of भ्रुकुंस and the like.

Example :- भ्रुकुंसः - भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः - भ्रुकुटिः ।

This Vartika, according to another interpretation, is taken to enjoin अकार । Thus we have भ्रुकुंसः, भ्रुकुटिः ।

Explanation :- भ्रुवा कुंसः भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः, i.e., one who speaks with his eye-brows or one who shows well in his eye-brows, or actor taking the role of a woman, भ्रुकुटि means curving of the eye-brows.

"भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः" इत्यमरः ।

"तन्त्री प्रमीलाभ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम्" इत्यपि अमरः ।

17.4.16. 1000 एक तद्धिते च ॥ ६.३.६२ ॥

वृत्तिः - एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च ।

The word एका gets shortened in its final when a तद्धित or an उत्तरपद follows. एकशब्द should be taken as स्त्रीप्रत्ययान्त एकशब्द, otherwise the prescription of ह्रस्व would be meaningless. एका is a टाबन्त ।

Examples :-

(1) एकस्या आगतम् एकरूप्यम् । Here रूप्य which is a तद्धित affix, is added as per हेतुमनुयेभ्योऽन्यतरस्याम् (No.1461). When it follows एका becomes एक (shortened).

(2) एकस्याः क्षीरम् एकक्षीरम् । This is an example where the word एका gets shortened before an उत्तरपद, here क्षीर ।

It may be noted here that आकार being not an इक्, the previous rule does not apply. Hence this sūtra is told.

17.4.17. 1001. ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६.३.६३ ॥

Words ending in डी or आप् (टाप्) are irregularly shortened in proper names and the Vedas when an उत्तरपद follows.

Examples :- (1) For संज्ञा - रेवत्याः पुत्रः रेवतिपुत्रः । रेवती is ड्यन्त shortened here.

(2) For Veda - अजक्षीरम् । अजायाः क्षीरम् is the विग्रह । Here टाबन्त (अबन्त) अजा is shortened in Veda - see the तैत्तिरीय - परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरम् ।

17.4.18. 1002. त्वे च ॥ ६.३.६४ ॥

वृत्तिः - त्वप्रत्यये ड्यापोर्वा ह्रस्वः ।

Words ending in डी or आप् are irregularly shortened in the Vedas when the affix त्व is affixed. Since संज्ञात्व is not possible, only the cases of Veda are taken into account.

Examples :- (1) अजत्वम्, अजात्वम् ।

(2) रौहिणित्वम्, रौहिणीत्वम् ।

17.4.19. Questions :

17.4.19.1. Explain the following sūtras :

(i) उगितश्च ।

(ii) हृदयस्य ह्रल्लेखयदण्लासेषु ।

(iii) पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।

(iv) हिमकाषिहतिषु च ।

(v) उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

(vi) त्वे च ।

17.4.19.2. Explain the following Vārtikas :

- (i) कृन्नद्या न ।
- (ii) इके चरतावुपसंख्यानम् ।
- (iii) उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ।
- (iv) निष्के चेति वाच्यम् ।
- (v) इयङ्गुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् ।
- (vi) अभ्रङ्कुशादीनामिति वक्तव्यम् ।

17.4.19.3. Account for the following compounds :

- (i) ब्राह्मणितरा ।
- (ii) ब्रह्मबन्धूतरा ।
- (iii) सौहार्दम् ।
- (iv) पद्घोषः ।
- (v) उदवासः ।
- (vi) उदकुम्भः ।
- (vii) उदकमन्थः ।
- (viii) ग्रामणिपुत्रः ।

17.4.19.4. Distinguish between the following pairs :

- (i) स्त्रितरा - स्त्रीतरा ।
- (ii) विद्वत्तरा - विदुषितरा ।
- (iii) पद्याः - पाद्यम् ।
- (iv) भृकुटिः - भ्रकुटिः ।
- (v) अजत्वम् - अजात्वम् ।

17.4.19.5. Explain the following :

- (i) चेलडादीनि वृत्तिविषये कृत्सनवाचीनि ।
- (ii) वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इत्यप्युदाहृतम्, तन्निर्मूलम् ।
- (iii) हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति, तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।
- (iv) गालवग्रहणं पूजार्थम्, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ।

17.4.19. 6. Write a note on the following :

- (i) Shortening of डी ।
- (ii) Shortening of आप् ।
- (iii) पद and पद् substitution for पाद ।
- (iv) हृत् substitution for हृदय ।
- (v) उद substitution for उदक ।

ಆದೇಶ ಸಂಖ್ಯೆ : ಕರಾಮುವಿ/ಸಿಪಾವಿ/4-813/2007-08, ಚೈತ್ರ ಎಂಟರ್‌ಪ್ರೈಸಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು ತಾ|| 17.11.2007
ಕಾಗದ : 60 ಜಿ.ಎಸ್.ಎಂ. - ಎಂ.ಪಿ.ಎಂ. ಮುಖಪುಟ 170 ಜಿ.ಎಸ್.ಎಂ. ಆರ್ಟ್
ಪರಿಮಾಣ : 400 ಪ್ರತಿಗಳು (ಸಂಖ್ಯೆ 1 ರಿಂದ 400)

